Л. Г. МЕЛЬНИК

ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

„ВИЩА ШКОЛА“

Л. Г. МЕЛЬНИК

ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів

Київ
Головне видавництво видавничого об'єднання
«Вища школа»
1977

9
М48

У навчальному посібнику висвітлено питання про роль історичної науки у комуністичному вихованні трудящих, її предмет, методи історичного дослідження, партійність науки, наукові принципи виявлення та класифікації історичних джерел тощо. Показано успіхи та завдання історичної науки у розробці проблем загальної та вітчизняної історії, піддано критиці сучасну буржуазну методологію історії.

Призначений для студентів історичних спеціальностей вузів.

М $\frac{10604—263}{М211(04)—77}$ 5—77

© Видавниче об'єднання «Вища школа», 1977

ВІД АВТОРА

XXV з'їзд КПРС поставив нові завдання в галузі комуністичного виховання трудящих нашої Вітчизни, завдання дальшого розвитку освіти і соціалістичної культури, формування марксистсько-ленінського світогляду в усіх трудівників радянського суспільства [1].

Важливе і почесне місце на передньому краї ідеологічної боротьби належить радянській історичній науці. Завдяки постійній увазі і піклуванню Комуністичної партії історична наука в нашій країні досягла визначних успіхів. Ці успіхи забезпечені й тим, що вона будується на справді науковій основі — на основі марксистсько-ленінського вчення про суспільство.

Радянські люди виявляють глибокий інтерес до історичного досвіду, до героїчного минулого Радянської Батьківщини. Досягнення історичної науки в нашому суспільстві стають надбанням мільйонів радянських людей, а не лише вузького кола істориків-професіоналів. Історична наука й надалі виконуватиме свою суспільну роль, якщо вона йтиме в ногу з життям, творчо підходитиме до вирішення важливих суспільних проблем і тим самим сприятиме дальшому залученню трудящих до активної участі в громадському житті.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді на XXV з'їзді КПРС підкреслив особливу актуальність «наукового дослідження кардинальних проблем світового розвитку і міжнародних відносин, революційного процесу, взаємодії і єдності різних його потоків, співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, протиборства сил у головному питанні сучасності — у питанні про війну і мир.

Очевидно, що завдання, які стоять перед нашою суспільною наукою, можуть бути розв'язані лише при умові найтіснішого її зв'язку з життям. Схоластичне теоретизування може лише гальмувати наш рух уперед.

---

[1] Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 80—97.

Тільки зв'язок з практикою може піднести ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»[1].

Пропонований посібник призначений для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів, які вивчають теоретичний курс вітчизняної та загальної історії, але ще не мають досвіду самостійного опрацювання першоджерел, історичних монографій, історичних документів, словом, не мають навичок професійного історика.

Автор свідомо обмежив себе висвітленням лише найважливіших теоретичних проблем, що постають як перед викладачем, так і перед студентами при опрацюванні названих курсів. Це проблеми, які передусім стосуються предмета історичної науки, її суспільної ролі, окремі питання методології та теоретичної основи радянської історичної науки — діалектичного та історичного матеріалізму; висвітлюються головні питання методики історичного дослідження, нарешті, досягнення і завдання радянської історичної науки на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Питання про предмет і метод науки — складне й відповідальне. Завдання цієї книги — на науковій основі, в дохідливій для історика-початківця формі викласти суть цієї проблеми, дати наукове, марксистсько-ленінське розуміння її і водночас прищепити любов до історії, бажання серйозно і наполегливо вивчати цю науку.

1. ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Багатозначність терміну «історія». Термін «історія» — давньогрецького походження. Спочатку термін «історія» означав «дослідження», «розповідь» і лише згодом набув значення «історичне дослідження», тобто вивчення минулого. Згодом грецький термін «історія» перейшов у латинську мову і в останньому його значенні поширився в усіх країнах Європи.

В науці поняття «історія» має кілька значень. Так, в нещодавно опублікованій роботі «Что такое история» радянський історик М. О. Єрофеєв пише про два «основних значення» терміну «історія»: «це — те, що було в минулому (історія, яка відбувалась), і знання про те, що

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81—82.

було (історія, яка пишеться)» [1]. Однак, на наш погляд, таке тлумачення терміну «історія» дещо спрощене.

1. В найширшому значенні «історія» — це загальний процес розвитку. Ми говоримо про історію всесвіту, історію природи, історію людини тощо. Справді наукове вивчення явища передбачає передусім історичний підхід до нього, іншими словами, **принцип історизму** проймає кожну науку. Згідно з цим принципом предмет, явище слід розглядати **в розвитку,** в конкретних умовах кожного етапу цього розвитку, руху. У зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну» [2].

Отже, проголошуючи історію «єдиною наукою», марксизм вимагає розглядати кожне явище **історично,** в розвиткові — від нижчих форм до вищих. Загальна теорія розвитку, який відбувається в усіх сферах буття — природі, суспільстві, мисленні,— це **діалектичний матеріалізм.** Оскільки і наука історія досліджує свій об'єкт як ціле, що розвивається, вона також передусім спирається на закони і категорії марксистсько-ленінської діалектики.

2. Під «історією» в більш вузькому значенні ми розуміємо життя і розвиток людського суспільства. В цьому розумінні ми говоримо про специфіку **законів історії,** відрізняючи і протиставляючи їх законам природи. Ці закони історії або закони суспільного розвитку вивчаються рядом наук: соціологією, історією, політекономією, юриспруденцією, філологією тощо. Проте в найбільш узагальненому вигляді закони історії вивчаються **історичним матеріалізмом.** «Люди самі творять свою історію,— писав В. І. Ленін,— але чим визначаються мотиви людей і саме мас людей, чим викликаються зіткнення суперечливих ідей і прагнень, яка є сукупність всіх цих зіткнень всієї маси людських суспільств, які є об'єктивні умови виробництва матеріального життя, що створюють базу всієї історичної діяльності людей, який є закон розвитку цих умов,— на все це звернув увагу Маркс

[1] Ерофеев Н. А. Что такое история. М., «Наука», 1976, с. 3.
[2] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 16, примітка.

і вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу» [1].

Історичний матеріалізм, охоплюючи весь суспільно-історичний процес в його системності, виділяє (формулює) в ньому певні загальноісторичні об'єктивні закономірності, властиві всьому процесові в цілому. Наприклад, закон відповідності характеру виробничих відносин рівневі розвитку продуктивних сил є загальноісторичною закономірністю руху людського суспільства тощо.

Методологічною основою історичної науки, як і всіх інших наук про людське суспільство, є історичний матеріалізм. Він формулює методологічні ідеї всіх суспільних наук. При цьому кожна з цих наук — історія, юриспруденція, мовознавство тощо — має свій **специфічний предмет,** не тотожний предмету історичного матеріалізму; свою методологію ці науки виробляють, грунтуючись не лише на матеріалістичному розумінні суспільного процесу, а й на матеріалістичній **теорії пізнання** (марксистсько-ленінській гносеології), **діалектиці, логіці.** Тотожним для цих наук є не предмет, а **об'єкт** дослідження — людське суспільство.

3. Поняття «історія» має і специфічне значення, позначаючи все, що стосується **минулого.** Саме в цьому розумінні вжив термін «історія» В. І. Ленін, говорячи про необхідність пізнання «всієї найглибшої історії» старого буржуазного суспільства [2]. Підкреслюючи у виступі під час вручення ордена Дружби народів Казахській РСР, що в нашій країні уже народилося покоління людей, які зустрінуть сторіччя Великого Жовтня, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв сказав: «Те, що робимо ми з вами, **буде для них історією** (підкреслено нами.— *Авт.*). З висот своїх знань і своїх досягнень вони оцінюватимуть і нашу діяльність. Давайте ж, товариші, попрацюємо так, щоб наша совість перед судом нащадків була чиста, щоб у нас була свідомість виконаного обов'язку» [3].

Про події, що вже сталися, відбулися, відійшли в минуле, ми говоримо: «це стало історією...».

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 26, с. 51.

[2] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 40, с. 242.

[3] Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4. К., Політвидав України, 1974, с. 242.

4. Нарешті, терміном «історія» ми позначаємо власне **науку історію,** науку, що вивчає **минуле людського суспільства.** Як уже зазначалось, є ряд суспільних наук, що вивчають специфічні риси і внутрішні закони розвитку різних суспільних явищ. Так, **політична економія** вивчає закони розвитку суспільно-виробничих, економічних відносин людей; **правознавство** — закони розвитку і зміни юридичних форм суспільних відносин; **естетика** — закони розвитку мистецтва; **мовознавство** — загальні закони існування й історичного розвитку мови. Що ж до історичної науки, то вона вивчає всю сукупність явищ минулого суспільного життя в їх конкретному історичному розвитку в різні епохи і в різних країнах. Цю об'єктивну закономірну послідовність конкретних суспільних явищ, які вже відбулися, історична наука вивчає в їх взаємозв'язку, у хронологічній послідовності. Отже, предмет історичної науки набагато ширший, ніж предмет будь-якої іншої суспільної науки (політекономії, юриспруденції, мовознавства та ін.).

Реальність історичного минулого. Історія має **ретроспективний** характер, оскільки предметом її вивчення є явища суспільного життя, що вже здійснилися. Вона́ не визначає безпосередньо перспективи розвитку суспільства, хоча її висновки й мають значення при визначенні цих перспектив. Та чи не призводить це звернення до минулого (а тим більше до далеких епох), до втрати історичною наукою її актуальності? Іншими словами, чи потрібна взагалі наука історія — наука, що займається вивченням минулого людства.

Вся справа в тому, як розуміти минуле.

Буржуазні філософи (релятивісти, позитивісти) твердять, що немає нічого реального, окрім безпосередньо даного, що істина перевіряється лише даними наших органів чуттів. Вони вважають, що реальна лише дійсність, дана нам у наших відчуттях, а минуле — ірреальне. Так, справді, подія, що відбулася, перестає існувати. Проте історична подія, здійснившись, не переходить у чисте небуття, в ніщо. Вона продовжує жити — і не лише в пам'яті, свідомості людей, в тих чи інших пам'ятках і пам'ятниках, але й у матеріальних, реальних процесах, в нашому сьогоднішньому дні.

Велика Жовтнева соціалістична революція відбулася протягом відносно короткого відрізку часу, але реальність цієї історичної події безсумнівна, вона продовжує

впливати на хід сучасного світового розвитку. Відгриміли, відійшли в минуле битви Великої Вітчизняної війни, але завдяки переможному завершенню її ми, радянські люди, продовжуємо жити, працювати, вчитися, будувати комунізм.

Марксистсько-ленінська діалектика розрізняє два поняття: «буття» й «існування», причому обсяг першого значно ширший. «Існування» — це безпосереднє буття, його протилежністю є буття опосередковане чим-небудь (наприклад, спомин про подію, документ). Протилежністю буття є лише «небуття», чисте «ніщо», позбавлене будь-яких визначень. Поняттям «буття» ми охоплюємо все те, що **було, є** і **буде.** «Існування» — це теперішнє, дійсне буття і водночас це є **момент переходу майбутнього в минуле:**

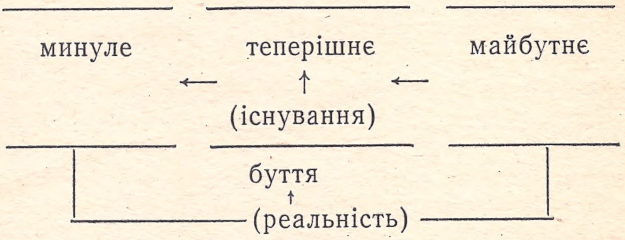

Реальне все те, що має буття. Реальне не лише теперішнє (сучасне) — це вища ступінь реальності, а й водночас (як видно зі схеми) також майбутнє і минуле. В зв'язку з цим ми говоримо про реальні можливості — про те, що властиве дійсності, яка нас оточує, для здійснення чого є необхідні умови. Політ людини в космос нині вже цілком реальна можливість, менш реальним є політ на інші планети, ще менший ступінь реальності (реальної можливості) має вихід людини за межі сонячної системи і т.ін. Але це — реальність майбутнього.

Різну ступінь реальності має й минуле. Історичні події величезної ваги, якими людство живе і сьогодні, відрізняються від подій, про існування яких ми лише здогадуємося, які залишили дуже малий слід в пам'яті людей.

Люди не можуть відмовитися від свого минулого, вони зберігають і відтворюють у своїй пам'яті все, що їм дороге і що їм ненависне. Це стосується як окремої людини, так і всього людства. Адже суспільство — це не лише покоління людей, що живуть і діють сьогодні, це

система відносин, яка існує багато-багато віків. Важливі події далекого минулого для життя суспільного організму так само реальні, як для окремої людини те, що трапилося в її дитинстві або юності.

Велика роль спадкоємності в історії суспільства. Матеріальні і духовні цінності, створені в минулому, належать сьогоденню. Гомер і Геродот, Рафаель і Гете, Пушкін і Шевченко живуть і сьогодні, їхні творіння необхідні нам, нашій радянській дійсності. Без освоєння їхньої спадщини, як і всього культурного багатства попередніх поколінь, неможливий рух уперед. Кожне нове покоління наслідує і сприймає раніше створені продуктивні сили і виробничі відносини, соціальний лад, побут, мораль, політичні погляди, мову, мистецтво, філософію. К. Маркс говорив, що традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих і що «ми терпимо не тільки від живих, але й від мертвих» [1]. Люди приймають естафету культурних і суспільних надбань з рук попередніх поколінь і нанизують нові ланки на ланцюг історичного поступу.

В. І. Ленін, звертаючись до комуністів, трудящих нашої країни, у 1919 р. закликав: «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо...» [2].

Отже, значення історичної події, як і її дослідження, не завжди визначається її близькістю до сьогоднішнього дня. Минуле має реальність, яка не залежить від свідомості людини. Таким чином, предмет історичної науки відзначається об'єктивною реальністю, а історичне пізнання має суто науковий відображальний характер.

Специфіка предмета історії (процес відображення дійсності в історичній науці). В історичній науці, яка своїм предметом дослідження має історію **людей, людського суспільства,** значно складніше,ніж у природознавстві, вирішується проблема співвідношення об'єкта і суб'єкта.

Історичний процес суспільного розвитку є продуктом взаємодії людей. Виходячи з певних об'єктивних передумов, створених у процесі виробництва, люди, наділені

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 11.
[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 38, с. 52.

свідомістю і волею, самі «творять» свою історію, і в цьому розумінні вони виступають не як пасивний об'єкт історії, а як її суб'єкт, активна, творча сила, що перетворює дійсність в ході історичної практики. Лише в історії, завдяки виробництву, людина стає суб'єктом, тому що лише в ній «розвивається її самосвідомість» [1].

В історичній дійсності, отже, завжди є реальний суб'єкт, тобто людство, що активно творить свою власну історію і створює матеріальні виробничі відносини, які існують незалежно від його свідомості. Тому об'єктивний історичний процес є по суті втілення суспільно-практичної активності суб'єкта, матеріально-виробничої діяльності людства.

Разом з тим процес становлення людства як суб'єкта історії, що відбувався на основі розвитку виробництва, нерозривно пов'язаний з розвитком його самосвідомості, внаслідок чого людство починає відрізняти себе від решти природи і усвідомлювати себе як суб'єкт, який протистоїть природі і має свою особливу соціально-історичну сутність.

Цей процес пізнання суб'єктом самого себе, своєї історії, яка є продуктом суспільно-практичної активності суб'єкта, виступає як процес самопізнання, бо тут, за висловом К. Маркса, як в дійсності, так і в голові дано суб'єкт [2].

Пізнання даного в дійсності суб'єкта є характерною гносеологічною особливістю будь-якої соціальної, а отже, й історичної науки.

Констатуючи наявність суб'єкта в самій історичній дійсності, буржуазні історики вважають, що в процесі історичного пізнання об'єкт і суб'єкт зливаються один з одним і, отже, немає сенсу говорити про об'єктивну реальність історичного процесу і його відображення в історичній науці. Та це не відповідає дійсності.

Звичайно, оскільки людство є суб'єктом історичного розвитку і водночас суб'єктом історичного пізнання, во-

---

[1] Плеханов Г. В. Избранные философские произведения, т. 1. М., Госполитиздат, 1956, с. 673.

[2] У К. Маркса читаємо: «Як взагалі в усякій історичній, соціальній науці, при розвитку економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як в дійсності, так і в голові даний суб'єкт — у даному випадку сучасне буржуазне суспільство...» — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 689.

но, вивчаючи історію минулого, пізнає свою власну історію, і в цьому розумінні історична дійсність збігається з історичною свідомістю. Але це не слід розуміти як абсолютну тотожність, як злиття об'єкта і суб'єкта в історичному пізнанні.

По-перше, слід розрізняти суспільно-практичну активність суб'єкта, його предметну, матеріальну діяльність, яка є об'єктивним історичним процесом (нагадаємо твердження В. І. Леніна про те, що існує «2 форми *об'єктивного* процесу: природа (механічна і хімічна) і *ціле* покладаюча діяльність людини») [1], і власне пізнавальну активність суб'єкта, яка є відображенням цього процесу. Це свідчить про те, що суб'єкт, даний в дійсності, не тотожний суб'єктові, даному в голові, а отже, ні про яку підміну історичної дійсності як об'єктивної реальності, історичною свідомістю як відображенням цієї реальності, не може бути мови.

Навіть якщо особа є одночасно учасником історичних подій і її істориком, це аж ніяк не призводить до зникнення об'єкта пізнання, який існує незалежно від дослідника, оскільки в цьому випадку одна й та сама людина здійснює взаємопов'язані, але різні соціальні функції. Як учасник історичної події вона активно творить історію і своєю суспільно-практичною діяльністю сприяє створенню певного історичного факту. Але виступаючи як історик, вона вже здійснює пізнавальну функцію і повинна розглядати факт, що здійснився, як **об'єктивну реальність,** незалежно від неї.

По-друге, при розгляді співвідношення об'єкта і суб'єкта в історичному пізнанні необхідно мати на увазі, що сам історичний процес є по суті **практичним процесом** і з цього погляду становить діалектичну єдність об'єкта і суб'єкта, суспільного буття і суспільної свідомості. Суспільна свідомість як необхідний момент багатогранної суспільно-історичної діяльності людства, що є суб'єктом історії, не тільки відображає об'єктивний історичний процес, а й сама бере активну участь у його творенні. Органічно вплітаючись у практику історичної творчості, суспільна свідомість, ідеальні спонуки людей так або інакше **знаходять своє об'єктивне вираження** в

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 158.

матеріальних відносинах, втілюються в результатах історичного розвитку.

Суб'єктивне, отже, перетворюється **на об'єктивне.** Цей збіг об'єкта і суб'єкта, який здійснюється в самій реальній історичній дійсності (К. Маркс розумів це як революційну практику) [1], аж ніяк не можна поширювати на саме історичне пізнання, що є відображенням цієї дійсності. Відносно історичної науки історична дійсність завжди виступає об'єктом пізнання, який існує незалежно від будь-якої свідомості.

Історична наука, вивчаючи історичну дійсність, має справу із **своєрідним об'єктом пізнання,** який органічно включає в себе **суб'єкт** — людство, його матеріальну і духовну діяльність. Тому в історичній науці процес пізнання завжди є відображенням **діалектичної єдності об'єкта і суб'єкта,** що існує в самій історичній дійсності. В будь-якому історичному дослідженні слід бачити діалектику об'єктивного і суб'єктивного в історії суспільства, розкривати внутрішній зв'язок об'єктивних умов суспільного розвитку даної історичної епохи і суб'єктивних цілей людей, що діють в умовах цієї епохи.

Отже, вивчаючи суспільні явища, історик повинен враховувати, що в людському суспільстві «ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети» [2]. Розуміння епохи і події можливе лише в зв'язку з вивченням тих цілей і намірів, в ім'я яких діяли історичні діячі, класи і політичні партії.

Та, з другого боку, історик не зможе пояснити суб'єктивні цілі і наміри людей, якщо він не розкриє тих самих **об'єктивних умов** даної історичної епохи, які породили саме ці, а не інші цілі і наміри.

Тому цілі і наміри політичних діячів, класів і партій, що діють в дану епоху, слід розглядати як відображення об'єктивних умов, що детермінують суспільну свідомість даної епохи.

Оскільки, як твердив Ф. Енгельс, «економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*» [3], то зрозуміло, що суб'єктивні цілі, які

---

[1] «Збіг зміни обставин і людської діяльності можна розглядати і раціонально зрозуміти тільки як *революційну практику*». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2.

[2] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 292.

[3] Там же, т. 18, с. 262.

є вираженням цих інтересів, слід пояснювати, виходячи саме з цих економічних відносин [1].

Історія і соціологія. Буржуазна філософія відокремлює соціологічні узагальнення від конкретної історії, протиставляє історію соціології як емпірію теорії. Сучасні неопозитивісти заперечують правомірність в історичних дослідженнях будь-яких пошуків закономірностей.

Будь-яке роз'єднання історії і теоретичного узагальнення історичного досвіду суперечить основним вимогам марксизму-ленінізму. Не випадково марксистсько-ленінська теорія суспільного розвитку має назву **історичний** матеріалізм, адже він виник і розвивається на основі вивчення конкретного історичного матеріалу. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін були визначними істориками, всі закони суспільного розвитку доведені ними на основі вивчення і узагальнення «Монблану фактів» історії [2]. Тому історик не повинен підмінювати конкретне дослідження повторенням готових соціологічних формул. В історичному дослідженні мають висвітлюватися закономірності суспільного процесу. Історик, який стоїть на рівні вимог сучасної науки,— завжди теоретик. Будь-яке соціологічне дослідження, побудоване на матеріалах минулого людства, є дослідження історичне.

Розглянемо конкретно співвідношення історії і соціології.

Мета історичного матеріалізму полягає в тому, щоб розкрити сутність процесу розвитку суспільства як цілісної системи взаємопов'язаних законів, дослідити структуру суспільства і взаємозалежності між його складовими елементами і сторонами. Соціолог-марксист, узагальнюючи закони соціального розвитку, абстрагується від конкретної різноманітності явищ, що становлять суть історичного процесу, від того чи іншого виду суспільних відносин або явищ (економічних, політичних, юридичних, ідеологічних). Що ж до історії, то вона об'єктивно правильно відтворює конкретне суспільне життя минулого в усій різноманітності його проявів. Вона не абстрагується від **специфіки** різних етапів історичного розвитку, від **особливостей** історії окремих народів, країн. Водночас роль науки історії не зводиться до залучення історичних

[1] Див.: Иванов Г. М. Своеобразие процесса отражения действительности в исторической науке. — «Вопросы истории», 1962, № 12.

[2] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 130.

фактів як ілюстрацій до загальносоціологічних законів. Історик мусить передусім виявити особливості і механізм дії цих законів в **конкретних умовах,** тобто в певній країні і в певний період. Загальні закони виступають в історії людства, так би мовити, не в чистому вигляді, а в конкретно-історичній своєрідності їх, аналіз якої і є завданням історика-дослідника. Інакше кажучи, треба віднайти в безлічі одиничних явищ загальну закономірність і розпізнати її за конкретними історичними формами її втілення. При цьому історик з'ясовує і роль **випадкових явищ,** показує, як необхідність прокладає собі шлях крізь гру, збіг випадковостей.

Отже, історика насамперед цікавить **конкретна форма прояву** закономірностей суспільного розвитку. Так, наприклад, вивчаючи революцію 1905—1907 рр. в нашій країні, він розкриває загальні закономірності соціальної революції, які тут виступають у своїй конкретній, **неповторній своєрідності,** відтворення якої і становить завдання історичного дослідження. Оскільки сама історична дійсність (минуле людського суспільства) становить собою органічну єдність сутності і явища, загального і одиничного, необхідного і випадкового, конкретне відображення цієї дійсності в історичних дослідженнях характерне тим, що в кожному явищі історик розкриває його сутність, в одиничному явищі — загальне, у випадковому — необхідне. Важливо при цьому звернути увагу й на ті **можливості,** що криються в історичній дійсності, на панівні **тенденції** певної епохи, і на ті тенденції, що були придушені і не змогли виявитись. Історик до того ж мусить чітко проаналізувати роль **суб'єктивного** фактора, цілеспрямованої діяльності людей в історичному процесі (характер, форму і ступінь організації народних мас та їх діяльність).

Отже, вивчаючи минуле людського суспільства в цілому, всю сукупність суспільних явищ, історія цим самим виконує відповідальне завдання вивчення закономірностей суспільного розвитку. Спираючись на закони історичного матеріалізму, історик не просто описує окремі конкретні суспільні процеси і явища, а **проникає в сутність їх,** розкриває їхню внутрішню структуру. Результати історичних досліджень, у свою чергу, уточнюють положення історичного матеріалізму, сприяють дальшому розвиткові, збагаченню марксистсько-ленінської теорії.

Що ж до співвідношення історії й **конкретної соціології,** то остання вивчає й узагальнює суспільні явища і процеси, які відбуваються в тій чи іншій країні в **даний час,** в **даних умовах** (наприклад, вивчення організації праці, її продуктивності, освіти, суспільної думки, задоволення духовних та інших потреб людей, використання вільного часу тощо).

Розподіл сфер дослідження між істориками і соціологами проходить по тій мінливій лінії, що відділяє минуле від теперішнього, від сьогоднішнього дня. Проте тут багато точок дотику: «теперішнє» швидко переходить в «минуле» («стає історією»), а дані соціологічних досліджень перетворюються на історичні джерела.

Соціолог, що займається конкретними дослідженнями, має справу з безпосередньою реальністю. Тому він може проводити експерименти, користуватися практикою як критерієм істини. При цьому його мета — абстракція, узагальнення. Історик, маючи справу з явищами минулого, позбавлений цього, хоча він може внести поправки у виклади соціолога, проаналізувавши ще раз джерела, зіставивши їх з іншими даними.

Межі історичного дослідження; складові частини історичної науки. Тривалий час предметом дослідження історичної науки були зовнішні події людського життя в їх хронологічній послідовності, вивчення лише окремих розрізнених сторін історичного процесу. При цьому головна увага зверталась на опис політичних подій. Згодом історики починають вичленовувати окремі елементи, зв'язки, структури людського суспільства, а з XIX ст. (під впливом марксизму) займаються і вивченням соціально-економічних явищ, процесів та відносин.

Предметом історичної науки стало все конкретне і різноманітне життя людського суспільства у всіх його проявах та в його історичній наступності, починаючи з появи людського суспільства і до його сучасного буття. Причому предмет історії, як і будь-якої суспільної науки, змінюється, розвивається, збагачується. Суспільні явища, досліджувані істориком, це не лише економічна і класова структура суспільства, а й уся сукупність суспільних відносин і явищ, зокрема і таких специфічних, як сім'я, нація, мова, культура і наука тощо, без вивчення яких неможливе всебічне пізнання життя та історії людства. З огляду на це об'єктом вивчення історії є й ті сторони і явища, які досліджують інші конкретні суспільні

науки (політекономія, юриспруденція, філологія, психологія, естетика). Однак історична наука не повторює їхніх методів вивчення відповідних сторін і явищ суспільства, а спирається на досягнення цих наук, запозичує в них ряд теоретичних положень, категорій, понять тощо. Так, наприклад, соціальна психологія допомагає історикові розкрити мотиви соціальної поведінки людей в ту чи іншу історичну епоху, естетика формулює теоретичні критерії для оцінки художніх цінностей і т. ін. У свою чергу всі ці суспільні науки широко використовують досягнення історичної науки [1].

Громадянська історія, відображаючи історичний процес у всьому його багатстві і різноманітності, водночас фіксує свою увагу на особливостях, на специфічних рисах і законах, що притаманні суспільству на кожному даному етапі його розвитку, і не лише в світовому масштабі, а й у межах окремих країн, держав, народів. Розуміння історії як всесвітньо-історичного процесу неможливе без всебічного вивчення історії окремих народів з усіма особливостями національного розвитку, а також економічних, політичних і культурних взаємозв'язків між народами. В цьому плані важливого значення набуває питання про правильне розуміння **класового** аналізу і **національних моментів** в історичному розвиткові. Проте тут треба остерігатись двох крайностей: а) перебільшення ролі національних моментів, національних традицій і, тим самим, сповзання на позиції буржуазного націоналізму; б) забуття, приниження національних традицій, культурних надбань тощо. Правильним буде розуміння класової боротьби як **рушійної сили** історії, яка виступає у взаємодії і з національними моментами, зазнає певного впливу національних особливостей.

Історик не повинен сходити і на позиції голого соціологізму, схематизму, пам'ятати, що громадянська історія — це не лише історія виробництва, це історія людей, які створюють і матеріальні блага і духовні цінності, ведуть боротьбу з природою і т. д. Про це влучно сказали К. Маркс і Ф. Енгельс: «Не «історія», а саме *людина,* дійсна, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все бореться. «Історія» не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення *своїх* ці-

[1] Див.: Советская историческая энциклопедия, т. 6. М., 1965, с. 584—589.

лей. Історія — *не що інше*, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»[1].

Буржуазні історики, зокрема, реакційні, що проповідують людиноненависницькі расистські погляди, поділяють народи на «вищі» і «нижчі», «цивілізовані» і «нецивілізовані», на «історичні», які творять історію, і «неісторичні», що стоять на низькому щаблі суспільного розвитку і ніби зовсім не мають своєї історії. Радянська історична наука відкидає такий поділ, вважаючи, що всі народи без винятку здатні до історичного, поступального розвитку і мають свою історію, а отже і входять як об'єкт в історичні дослідження.

Вивчаючи історію людського суспільства з найдавніших часів, марксистсько-ленінська історична наука разом з тим відкидає консервативні погляди буржуазних істориків, які твердять, що історія має вивчати лише стародавні часи, не доводячи дослідження до сучасних подій, бо вивчення явищ сучасності, подій сьогоднішнього життя нібито заважатиме збереженню «наукової об'єктивності» та «безсторонності». Наша ж історична наука вважає єдино правильним вивчення історичного процесу в тісному зв'язку минулого з сучасним. При цьому саме вивчення сучасного періоду історії людства — радянського суспільства і новітньої історії зарубіжних країн, історії міжнародних відносин, світового робітничого і комуністичного руху — має першорядне як теоретичне, так і практичне значення у справі боротьби за побудову комунізму.

Отже, **предметом** громадянської історії є розвиток людського суспільства у всій його різноманітності, його закони та конкретні прояви їх, що належать до минулого (від початку утворення людського суспільства і до подій сучасності). В завдання історії входить як узагальнення конкретного, емпіричного матеріалу, так і безпосереднє відтворення індивідуальних особливостей подій і явищ. Усі ці завдання підпорядковані головній меті — створенню цілісної і найповнішої картини шляху, пройденого людством, без знання якого неможливе осмислення подій сьогодення, неможливий свідомий рух людства вперед.

* * *

У процесі розвитку історичних знань відбувалася спеціалізація окремих частин історичної науки, яка триває

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 98.

і в наш час. Внаслідок цього історія стала наукою з досить розвиненою внутрішньою диференціацією. Не втрачаючи своєї цілісності, вона поділяється на ряд галузей і розділів, що мають свою специфіку.

Вивчення розвитку людського суспільства в цілому (всесвітня або загальна історія) ведеться — із врахуванням об'єктивного ходу розвитку людського суспільства — за формаціями і епохами, за просторово-географічним принципом, комплексними проблемами, а також виділяються дослідження окремих сторін і явищ в історії людства.

Загальна історія складається з таких розділів:

а) історія первісного суспільства; б) стародавня історія; в) середньовічна історія; г) нова історія; д) новітня історія.

У свою чергу середньовічна історія поділяється на історію раннього і пізнього середньовіччя, а нова історія — на історію домонополістичного капіталізму та історію імперіалістичної епохи тощо.

За просторово-географічним принципом виділяється регіональна історія історично пов'язаних між собою великих областей, частин світу: історія Західної Європи, історія Латинської Америки, історія Африки, історія Ближнього і Середнього Сходу, історія Середньої Азії тощо; а також історія окремих країн і народів: історія СРСР, історія США, історія Української РСР та ін.

Виділення комплексних проблем зумовлюється необхідністю вивчення загального і особливого в процесах і явищах, які охопили ряд країн і народів (історія Відродження, Реформації, промислової революції тощо).

Вивчення окремих сторін історії суспільства визначило необхідність виділення таких галузей історичної науки: економічна, політична, воєнна історія, історія зовнішньої політики і міжнародних відносин, класової боротьби, робітничого руху, історія політичних партій, історія Комуністичної партії Радянського Союзу, історія культури, історія міст і сіл, історія фабрик і заводів та ін.

Поділ історичної науки на галузі і розділи досить умовний: історія окремих країн поділяється на етапи за формаціями, а в межах їх — на епохи, стадії, періоди. Наприклад, вивчення стародавньої історії провадиться по регіонах і окремих країнах (історія Стародавнього Єгипту, Стародавньої Греції, Риму тощо). Історія робітничо-

го руху вивчається як комплексна проблема, при цьому виділяються періоди: історія робітничого руху до появи марксизму, до Великої Жовтневої соціалістичної революції, у післяжовтневий період тощо.

Ця диференціація історичної науки сприяє більш грунтовному пізнанню всесвітньої (загальної) історії, групуванню досягнутих результатів та узагальненню їх.

Окрему групу становлять суміжні науки, відособлення яких було спричинене потребами інших наук. Сюди належать історія природознавства, історія техніки, історія економічних учень, історія держави і права, історія військового мистецтва тощо. Вони, з одного боку, є вступом до певної науки і вимагають певних спеціальних знань, а з другого— входять до історичної науки; нагромаджені ними факти і теоретичні висновки становлять надбання науки історії.

Самостійне місце посідають спеціальні галузі історичної науки, які є її органічними частинами,— **археологія** та **етнографія.** Археологія вивчає минуле людства за речовими історичними пам'ятками, вона має особливо велике значення у вивченні способу виробництва, матеріальної і духовної культури тих періодів історії людства, про які не збереглося письмових пам'яток. Етнографія вивчає життя і побут народів. Ці галузі, поєднуючи в собі функції окремих розділів і сторін історії, водночас виробили власну методику дослідження.

Самостійне значення має **історіографія** або історія розвитку самої історичної науки, тобто вивчення нагромадження науково-історичних знань, розвиток історичної думки, становлення і поступ історичної науки. Дослідник-історіограф розкриває закономірності етапів історичного пізнання, вивчає основний зміст і методи процесу відображення історичною наукою соціально-історичної дійсності.

2. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Суспільно-освітня роль науки історії. Історична наука виконує важливі суспільні функції. Це пояснюється тим, що історія — це наука про закономірний розвиток **людського** суспільства у минулому. Класики марксизму-ленінізму пов'язували прогрес суспільства з прогресом **людської особи,** людини як суспільної істоти. «Вся історія є не що інше, як безперервна зміна людської

природи», — зазначав К. Маркс[1]. Тому людей не може не цікавити минуле людського роду, людського суспільства, вони не можуть бути байдужими до нього.

При цьому слід підкреслити, що історія висвітлює минуле людства надзвичайно широко, всебічно, охоплює всі сторони буття людини — від розвитку знарядь праці до розвитку ідей.

Конкретні історичні факти мають не лише освітнє, а й виховне значення. **Вони можуть хвилювати, викликати ненависть, запалювати і т. п.**— тобто емоційна насиченість історичного образу також має величезне значення у викладі історії. Важливо наголосити і на такому моменті як **естетика історії.** Прекрасне в минулому — це героїзм Спартака і Матросова, Жанни д'Арк і Зої Космодем'янської, їхня боротьба за визволення своїх країн і народів, їх самопожертва. І навпаки, потворне в історії — це факти гноблення, насильства, експлуатації людини людиною, фашизм і расизм, придушення людської думки, гідності тощо.

Говорячи про значення вивчення громадянської історії, не слід забувати, що ми є свідками грандіозного розширення обсягу знань у процесі науково-технічної революції. Внаслідок цього відбувається розширення кругозору людства і швидке зростання спеціалізації в техніці й виробництві. Стихійно цей процес призводить до звуження кругозору окремої людини, замкнення в колі професійних інтересів, приховує в собі певне її «обезлюднення». В буржуазних країнах це велике соціальне лихо. Експлуататорська соціальна природа капіталізму виключає турботу про всебічний розвиток особи. Забезпечуючи необхідний, що диктується виробничими потребами і інтересами, рівень професійної освіти, капіталістичне суспільство не піклується про загальнокультурний розвиток людини. Але вважати, що ми автоматично позбулись цих тіньових сторін технічного прогресу було б неправильно. Якщо ж у нас є всі підстави оптимістично дивитись на це явище, ці негативні сторони технічного прогресу, то це тому, що ми маємо можливість протистояти стихії планомірними, цілеспрямованими діями. Вся наша дійсність, суспільні досягнення, здобутки культури, історична освіта, наші історичні пам'ятники, музеї, лекторії дають змогу радянській люди-

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 157.

ні відчути себе спадкоємцем минулого і усвідомити свою відповідальність перед майбутнім. Лише соціалістичне суспільство, висуваючи концепцію безперервної освіти, виходить з вищої мети нового суспільства — формування всебічно і гармонійно розвиненої особи.

В чому ж роль — поряд з іншими суспільними науками — історії, історичної освіти? Ця роль полягає в боротьбі за людину, за розквіт всіх її справді людських якостей, її суспільну активність. Саме історія показує, що завжди в суспільстві провідним началом діяльності людини було усвідомлення нею суспільної мети, громадського обов'язку, особистої відповідальності за долю свого народу, всього людства.

Ф. Енгельс зазначав, що вивчення конкретної історії людства дає змогу «побачити велич людської істоти, зрозуміти розвиток роду в історії, його нестримний прогрес, його завжди забезпечену перемогу над нерозумом окремого індивіда, подолання людським родом усього, що здається надлюдським, його сувору, але успішну боротьбу з природою аж до досягнення, кінець кінцем, вільної, людської самосвідомості, до ясного розуміння єдності людини і природи і аж до вільного, самостійного створення нового світу, який грунтується на суто людських, моральних життєвих відносинах» [1].

Отже, історія, історична освіта допомагає самовизначенню людини як члена суспільства і як сина своєї Вітчизни.

Історія — це сконцентрований досвід людських поколінь, це колективна пам'ять людства. Праці істориків передають новим поколінням цей досвід. Характеризуючи цю функцію історії як науки, Ф. Енгельс писав: «Нам і на думку не спадає брати під сумнів або зневажати «одкровення історії»; історія — це для нас усе, і ми цінимо її вище, ніж це робить будь-яке інше, більш раннє філософське вчення...» [2].

Підкреслюючи величезну суспільну роль науки історії, В. І. Ленін говорив: «Для того, щоб перемогти, треба зрозуміти всю найглибшу історію старого буржуазного світу...» [3]. В листі до Інесси Арманд від 30 листопада 1916 р. В. І. Ленін підкреслював: «Весь дух марксизму,

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 554.
[2] Там же.
[3] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 40, с. 242.

вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» [1]. Наука історія, узагальнюючи минуле, дає можливість краще усвідомити події сучасності і передбачити майбутнє.

Визначний історик-марксист М. М. Покровський писав: «Коли вивчення минувшини тваринного і рослинного світу, вивчення геології і палеонтології зруйнувало байку про те, нібито світ було створено відразу і нібито він не змінюється, то історія і археологія нищать другу — нібито людське суспільство завжди було і, отже, завжди й залишиться таким, яким воно є. Людина змінюється і змінюватиметься, як і все інше. Одні суспільні порядки виникають, інші суспільні порядки руйнуються, натомість виникають нові порядки і т. ін. Кінця цих змін ми ні передбачити, ні уявити собі не можемо, але коли ми спостерігаємо ці зміни протягом десятків і сотень років, то ми зрозуміємо їхню правильність, виявимо закони цих змін. І якщо ми не зможемо наочно уявити собі, що буде з людським суспільством, припустимо, через десять тисяч років, то ми можемо знати, як, якими шляхами змінюватиметься людство протягом цих тисяч років. А хто передбачає майбутнє, той панує над ним, бо, передбачаючи майбутнє, ми можемо підготуватись до нього — вжити своїх заходів, щоб уникнути майбутніх нещасть і щоб найкраще використати ті блага, що їх це майбутнє нам принесе. Знати — означає могти або панувати. Знання минулого дає нам, таким чином, владу над майбутнім» [2].

Майбутнє через сучасність діалектично пов'язане з минулим. В зв'язку з цим В. І. Ленін зазначав: «Те, що відбувається все з більшою і більшою швидкістю перед нашими очима, є теж історія» [3]. Сучасна суспільно-історична практика людей, спираючись на здобутки попереднього досвіду, активно впливає на формування суспільних процесів і явищ майбутнього. Марксизм-ленінізм учить, що суспільно-історичний процес являє собою цілісну систему історичних подій.

В сучасному житті суспільства об'єктивні закономірності суспільно-історичного процесу здійснюються у формі певних конкретних випадковостей, через які вони про-

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 49, с. 315.
[2] Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. — Избранные произведения, кн. 3. М., «Мысль», 1967, с. 8—9.
[3] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 3, с. 596.

кладають шлях як пануючі провідні тенденції розвитку, а в майбутньому — виступають у формі об'єктивних історичних можливостей [1].

Історична наука, вивчаючи минуле людства, досліджує не лише специфічні і неповторні історичні події, а й загальні історичні об'єктивні закономірності, що діяли в минулому і значною мірою поширюються на сучасність та майбутнє. У цьому значенні історична наука, хоч і має ретроспективний характер, зосереджуючи увагу на конкретних історичних ситуаціях минулого, досліджує певні об'єктивні закономірності всього суспільно-історичного процесу як цілісності.

Історичний досвід є здобутком і активно діючим фактором сучасної суспільної практики. А через сучасність, в якій формуються основні тенденції й альтернативи розвитку в майбутньому, цей досвід певною мірою впливає на діяльність людей, на події, які ще не стали соціальною дійсністю, але можуть стати нею. Підкреслюючи цей органічний зв'язок історії (минулого) з сучасністю і майбуттям, В. І. Ленін зазначав, що історична наука повинна «сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби...» [2].

Отже, ленінська методологія історичного дослідження сучасності, використання історичного досвіду для вирішення назрілих проблем суспільного розвитку має величезне актуальне значення для радянської історичної науки.

Зв'язок історичної науки з політикою Комуністичної партії, з практикою комуністичного будівництва. В процесі навчання студентів історії необхідно виробити в них передусім наукове розуміння розвитку суспільства, що спрямовуватиме вироблення поглядів, переконань, діяльності, поведінки, партійного підходу до явищ суспільного життя. У Програмі КПРС зазначено: «Партія ставить завданням виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добиваючись, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбиралися в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному» [3].

---

[1] Див.: Косолапов В. В. Соціальні функції і методи історичного дослідження сучасності. — «Український історичний журнал», 1974, № 12.

[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 9, с. 198.

[3] Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1962, с. 386.

Радянський історик усвідомлює, що його праці відіграють важливу роль у справі комуністичного виховання трудящих в нашій країні. Виховання комуністичної свідомості включає формування наукового світогляду, трудове виховання, утворення комуністичної моралі, розвиток пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, всебічний і гармонійний розвиток людської особи, подолання пережитків капіталізму в свідомості і поведінці людей, непримиренність до буржуазної ідеології.

При цьому історик повинен виходити з учення В. І. Леніна про невпинне зростання ролі **свідомої історичної творчості мас,** і зокрема, в соціалістичному суспільстві [1].

Марксизм-ленінізм відкидає тезу про те, що історія — це політика, перекинута в минуле. Насправді співвідношення між політикою й історією виражається в тому, що пізнання історичного досвіду дає реальні можливості для вироблення науково обгрунтованої політики партії. У зв'язку з цим найціннішим є **теоретично узагальнений** історичний досвід. Виховуючи і зміцнюючи в свідомості людей на основі правильного узагальненого історичного матеріалу впевненість у правоті справи комунізму, у творчій енергії і свідомості мас,— наука історія є важливим засобом комуністичного виховання мас.

З цього випливає обов'язкова вимога до праць історика — глибина теоретичного аналізу, постановка справді наукових питань, вивчення галузей і процесів суспільного розвитку в минулому, важливих і актуальних з погляду завдань комуністичного будівництва. Радянські історики узагальнюють і аналізують матеріал, підмічають і висувають нові проблеми, які диктуються нашим життям. Велике значення має і творче спілкування, співробітництво істориків-науковців з філософами, економістами, юристами [2].

Важливою рисою радянської науки є її бойовий наступальний характер. Наша наука веде непримиренну боротьбу з усіма проявами буржуазної ідеології у вивченні минулого людського суспільства. «Позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка,— зазначав у Звітній доповіді на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв,— створю-

---

[1] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 36, с. 155—195.

[2] Див.: Федосеев П. Н., Францев Ю. П. О разработке методологических вопросов истории. — «Вопросы истории», 1964, № 3.

ють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою.

У боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям» [1].

Після XXV з'їзду партії радянські історики посилюють наступальний характер критики ідеологів антикомунізму, правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму і расизму. Широким фронтом ведеться боротьба проти спроб фальсифікувати історичне минуле наших народів, їхніх взаємин; розвінчуються марні спроби буржуазних «теоретиків» фальсифікувати національні відносини в СРСР, перекручувати ленінську національну політику Комуністичної партії, практику комуністичного будівництва, зовнішній миролюбний курс нашої партії і держави тощо.

Історія — могутній засіб виховання соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму. В. І. Ленін підкреслював: «...Вітчизна, тобто дане політичне, культурне і соціальне середовище, є наймогутнішим фактором у класовій боротьбі пролетаріату... Пролетаріат не може ставитися індиферентно і байдуже до політичних, соціальних і культурних умов своєї боротьби, отже, йому не може бути байдужа і доля його країни» [2]. Зокрема, радянський патріотизм виховується на прикладах з вітчизняної історії.

Вітчизняна історія,— зазначається в передовій статті газети «Правда» «Історія Батьківщини — джерело виховання»,— дає багатющий матеріал для розвитку у трудящих високих морально-політичних, громадянських якостей. Вона насичена такими видатними звершеннями, які були і залишаються для багатьох поколінь запалюючим прикладом патріотизму й інтернаціоналізму. Звертаючись до минулого, радянські люди відчувають почуття законної патріотичної гордості, гарячої любові до партії і країни. Ці почуття спонукають їх самовіддано трудитися, віддаючи всі сили заради щастя і процвітання Вітчизни. В своєму вітанні учасникам III Всесоюзної

---

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 17, с. 178.

науково-практичної конференції педагогів у Кисловодську Л. І. Брежнєв підкреслив: «Вивчення великого подвигу життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна, революційних, бойових і трудових традицій КПРС, радянського народу — неоціненного надбання нашого суспільства — є основою ідейно-політичного виховання, могутнім засобом формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, класової самосвідомості трудящих» [1].

Глибоке засвоєння всього, чим багатий літопис нашої партії і Батьківщини, пише далі «Правда», вивчення історичного шляху, пройденого країною за минулі, особливо післяжовтневі, десятиліття, має дуже важливе значення для забезпечення спадкоємності, зміцнення духовного зв'язку поколінь будівників соціалізму і комунізму.

Отже, вітчизняна історія — могутній засіб ідейного, патріотичного виховання. На великому досвіді народу і його комуністичного авангарду вона вчить бути вірними і відданими синами соціалістичної Вітчизни [2].

Радянський патріотизм не має нічого спільного з офіційним патріотизмом у царській Росії, з ідеалізацією і прикрашуванням минулого. Однак не обминаючи всього негативного, темного в нашій історії, радянський народ, разом з тим, пишається тим великим шляхом, який пройшли народи нашої Вітчизни, що внесли величезний вклад у світову культуру. Наша країна — батьківщина видатних вчених, письменників і художників; батьківщина великих революціонерів-демократів, які створили революційний світогляд — вище досягнення суспільної думки домарксистського періоду. Радянські люди горді великим революційним минулим нашої країни, боротьбою поколінь революціонерів, горді тим, що наша країна — країна Леніна, а вчення Леніна, ленінізм — це найвище досягнення культури людства.

Народи нашої Батьківщини вперше в історії здійснили переможну соціалістичну революцію, успішно побудували розвинутий соціалізм, будують комуністичне суспільство. Радянський народ йде сьогодні в авангарді всього людства, прокладаючи шлях до світлого майбут-

---

[1] Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5. К., Політвидав України, 1976, с. 362.

[2] Див.: «Правда», 1975, 17 октября.

нього всіх народів планети — комунізму. І все це радянський історик повинен висвітлити яскраво, правдиво і всебічно.

Курс історії виховує у юнацтва розуміння величезної переваги соціалістичного суспільства перед усіма іншими попередніми суспільними устроями і як наслідок цього — наша молодь глибоко цінує завоювання Великого Жовтня [1].

«За 60 років розвитку по шляху Жовтня в нашому суспільстві утвердилися чудові соціалістичні традиції, в яких закріплений багатющий досвід революційної боротьби і творення. Дбайливо берегти ці традиції — значить творчо розвивати їх. Партія вміло з'єднує і збагачує досвід усіх поколінь борців за перемогу революції, за соціалізм і комунізм, спаяних спільними інтересами та ідеалами» [2],— зазначено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Без патріотичного почуття любові до своєї Вітчизни не може бути справжнього інтернаціоналізму, бо інтернаціоналізм передбачає передусім повагу до історії кожного народу. Комуністична партія надає великого значення справі постійного, систематичного і глибокого виховання всіх громадян Радянського Союзу у дусі інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Ці два поняття становлять для нас нерозривне ціле, їх виховують у трудящих саме радянське життя, уся наша дійсність. Але тут необхідні і свідомі зусилля партії, всіх працівників політико-ідеологічного фронту. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії» [3].

У вирішенні цих завдань важливу роль відіграє й історична наука. Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, радянська історична наука стверджує дійсно науковий, класово-партійний підхід до суспільних явищ минулого і сучасного, несе в маси ідеї інтернаціоналізму,

---

[1] Див.: Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, с. 62.

[2] Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1977, с. 27.

[3] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 84.

розкриваючи справжню роль їх у боротьбі за соціальний прогрес, за соціалізм. Весь величезний історичний досвід людства наша наука використовує, спрямовуючи зусилля на патріотичне й інтернаціональне виховання трудящих. Передусім радянська наука використовує такі надійні засоби впливу на свідомість людей, як виявлення, вивчення і пропаганду економічних, політичних і культурних взаємозв'язків народів, традицій інтернаціональної солідарності мас в національно-визвольному і революційному русі, в будівництві соціалізму і комунізму.

Радянські історики всебічно висвітлюють теоретичну і практичну діяльність В. І. Леніна, Комуністичної партії, спрямовану на інтернаціональне згуртування народів, по закріпленню в свідомості і вчинках людей, у всьому їхньому способі життя принципів солідарності і братерства, взаємоповаги і співробітництва. «Ми, радянські комуністи, — підкреслив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв,— вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця» [1].

У своїх дослідженнях і пропаганді проблем та ідей інтернаціоналізму радянська історична наука спирається на загальну концепцію вітчизняної історії, яка виходить із спільності історичної долі народів СРСР, вікових економічних, політичних і культурних зв'язків між ними, величезного досвіду спільної боротьби трудящих різних національностей проти соціального і національного поневолення, за перемогу соціалістичної революції, в боротьбі проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни, за побудову і розвиток соціалістичного суспільства. Великого актуального значення набуває і висвітлення проблеми формування радянського народу як нової історичної спільності людей.

Могутній загін радянських істориків-науковців, який нині налічує у своїх рядах 27 тис. чоловік, є одним з передових загонів бійців ідеологічного фронту. Радянська історична наука — на передовому рубежі боротьби за комуністичне виховання мас, вона веде активну, наступальну боротьбу з усілякими проявами імперіалістичної ідеології.

---

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 35.

3. МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ — ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ІСТОРІЇ ЯК НАУКИ

Теорією історичного пізнання є методологія історії (термін «методологія» походить від давньогрецьких слів «методос» — шлях дослідження, пізнання і «логос» — вчення). Вона розробляє принципи і засоби здобування знань про минуле людського суспільства, систематизації і пояснення здобутих даних для з'ясування суті історичного процесу і відтворення його в усій конкретності і цілісності. Методологічні проблеми мають у кожній науці не лише ідейно-теоретичне, а й практичне значення. Вчений, що оволодів методологією своєї науки, вирішує завдання, що стоять перед ним, швидше, краще, змістовніше.

Методологія всієї науки і часткові методології окремих її галузей утворюють єдину систему, що складається із взаємозв'язаних ланок; кожна з часткових методологій, відображаючи специфіку галузі, включає в себе водночас і загальнометодологічні положення. Певну частину методологічних проблем, пов'язаних з пізнавальними прийомами, специфічними для даної науки, відносять до **методики і техніки дослідження.** Це вилучення виправдане з суто практичного боку, але теоретично всі елементи методології історії ми розглядаємо як єдину систему, аж ніяк не протиставляючи їх один одному.

Послідовно науковою методологія історії стала з виникненням марксистського вчення, теорії матеріалістичного розуміння історичного процесу — історичного матеріалізму.

Специфіка історичної науки полягає в тому, що її методологія базується на марксистсько-ленінській філософії в єдності всіх її складових частин — діалектичного та історичного матеріалізму. Крім розробки теорії історичного процесу, історикові-науковцю треба вирішувати і ряд логічних, гносеологічних, а також естетичних проблем.

Методологія історії тісно пов'язана з її предметом. Якщо предметом історичної науки (як ми бачили) є аналіз взаємодії різноманітних процесів історичного життя, то завдання методології полягає у з'ясуванні законів,

механізму цієї взаємодії, внаслідок чого виникає «рівнодіюча» суспільного розвитку.

У сучасних умовах, внаслідок прогресу історичної науки, відбувається процес спеціалізації — дроблення історичної науки, звуження сфери окремих історичних дисциплін. Збільшення обсягу конкретного матеріалу, який потрібно досліджувати, удосконалення спеціальних методів його вивчення не дають змоги вести роботу в таких широких масштабах, в яких вона велась раніше.

Водночас сьогодні, як ніколи, є актуальна потреба історичного синтезу, зокрема, з огляду на величезні зміни, що відбуваються на сучасному етапі історичного процесу в масштабах усієї планети. Історики повинні зосереджувати увагу на осмисленні цих глобальних змін, їхніх передумов і наслідків. Актуальними стають проблеми співвідношення загальних закономірностей всесвітньо-історичного процесу і закономірностей розвитку окремих країн і регіонів у рамках певної епохи, категорій можливості і дійсності в історичному розвитку тощо.

Отже, методологія історії поєднує найзагальніші проблеми історичної науки із спеціальними гносеологічними питаннями історичного процесу; розкриває взаємозв'язок, механізми взаємодії різних структур, явищ у процесі всесвітньої історії людства; вона органічно пов'язана з вивченням найістотніших тенденцій розвитку самої історичної науки.

Виникнення теорії марксизму-ленінізму — революційний переворот в історичній науці. Відкриття матеріалістичного розуміння історії. Вся домарксистська історична наука у своєму розумінні процесів і явищ людського суспільства загалом стояла на ідеалістичних позиціях.

Буржуазні історики здебільшого обмежувалися лише викладом подій в їх зовнішньому зв'язку і послідовності, судячи про історичні події відповідно до «діянь» великих осіб.

Історики-ідеалісти не могли дати наукового пояснення історичного процесу. Вся історія людства в них перетворювалась на процес розвитку свідомості. В їхніх працях «місце дійсного зв'язку, який слід виявляти в подіях, займав зв'язок, вигаданий філософами; що на історію,— і в її цілому і в окремих частинах,— дивились як на поступове здійснення ідей, і притому, розуміється,

завжди тільки любимих ідей кожного даного філософа»[1]. Отже, в домарксистській історичній науці панував суб'єктивізм.

Буржуазні історики не могли також відрізнити «в складній сітці суспільних явищ важливі і неважливі явища»[2]. Збиваючись на поверховий опис фактів або обмежуючись добором сирого матеріалу, історики-ідеалісти не бачили і не хотіли бачити повторюваності, об'єктивної закономірності в суспільному розвитку[3]. Встановлення вигаданих, штучних зв'язків зумовлювалось відсутністю історичного погляду на минуле. Історія в працях домарксистських істориків перетворювалася на збірку ілюстрацій тощо. Внаслідок ігнорування ролі суспільного виробництва буржуазні історики не могли вирішити проблему про сутність людини — активного творця суспільного процесу. Всім домарксистським історичним концепціям був притаманний абстрактний підхід до індивідуальності, абсолютизація в людині загального, ігнорування її суспільних зв'язків.

Узагальнюючи недоліки буржуазних історичних теорій в домарксистський період, В. І. Ленін підкреслював «дві головні хиби» їх: По-1-е, вони в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва; по-2-е, попередні теорії не охоплювали якраз дій *мас* населення, тоді як історичний матеріалізм уперше дав можливість з природничоісторичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов»[4].

Отже, домарксистська історична наука в силу буржуазної класової обмеженості своїх представників та недостатнього в цілому розвитку науки про суспільство не змогла піднятися до справді наукового, всебічного пояснення історії людського суспільства.

Водночас попередня історична наука досягла і певних визначних результатів. Буржуазні революції XVII—XVIII століть в Європі відіграли вирішальну роль у

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 291.
[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 128.
[3] Див. там же.
[4] Там же, т. 26, с. 50.

становленні історії як науки. В процесі боротьби з феодально-релігійним світоглядом передові буржуазні історики і філософи прагнули розкривати загальні закономірності розвитку людського суспільства, розглядати його як процес. Спроби наукового підходу до історії людства пов'язані з досягненнями в галузі природознавства.

Так, уже в XVII ст. англійський філософ Т. Гоббс розглядав історію суспільства з позицій так званих «соціальної фізики» і «природного права». Ф. Бекон і Ж. Боден намагалися розкрити закони історії людства, пов'язати їх із загальними законами розвитку світу.

Дальшого розвитку передова історична думка здобула у XVIII ст. Дж. Віко виклав історію людства як процес, що визначається суворою закономірністю. Ж. Кондорсе у своєму «Ескізі історичної картини прогресу людського розуму» намагався показати безперервний рух людства по висхідній, від нижчих форм суспільства до вищих. Ф. Вольтер доводив єдність історії людства, вимагав створення загальної історії, побудованої на порівняльному вивченні минулого різних народів. Ш. Монтеск'є шукав причини різного розвитку народів у природно-географічних умовах. Німецький мислитель Й.-Г. Гердер доводив ідею про єдність і закономірність і, водночас, суперечливість історичного розвитку. Англійський економіст А. Сміт вперше спробував проаналізувати економічні основи поділу на класи у буржуазному суспільстві.

В Росії М. В. Ломоносов та І. М. Болтін проводили ідеї порівняльно-історичного методу вивчення минулого людства і причинно-наслідкового зв'язку історичних явищ, підкреслювали, що закони історії спільні для всіх народів.

У першій половині XIX ст. передова історична думка продовжувала розвиватися. Німецький філософ-ідеаліст Г.-В. Гегель у своїй «Філософії всесвітньої історії» намагався синтезувати два начала: середньовічна ідеалістична концепція спільності людей у здійсненні вищих цілей поєднувалася у нього з розумінням ролі, яку відіграє в суспільстві людина, наділена свідомістю і волею. Гегель висунув ідею про творчу активність особи, але водночас твердив, що в діяльності людини є щось надіндивідуальне, яке хоч і відсутнє в її намірах, але міститься у вчинках. Отже, у нього в ідеалістичній, містичній формі було виражено важливу ідею **соціального начала,**

породжуваного сукупними діями мас людей. Гегель зробив спробу розкрити внутрішні зв'язки тих безперервних і різноманітних змін, що становлять зміст історичного процесу. Як зазначав Ф. Енгельс, він «вперше показав увесь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, тобто в безперервному русі, зміні, перетворенні й розвитку, і зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху і розвитку»[1].

Проте ці принципи були застосовані не до об'єктивно існуючої матеріальної основи історичного процесу, а до ідеї «абсолютного духу», яка у Гегеля перетворилася на головну рушійну силу всесвітньої історії.

Л. Фейєрбах у своїх працях піддав критиці гегелівську ідеалістичну концепцію і обгрунтував свої матеріалістичні та атеїстичні погляди. Його праці стали певною сполучною ланкою між гегелівською філософією і діалектичним матеріалізмом. Однак їм притаманні були метафізичність, споглядальність, антропологізм (розуміння людини лише як біологічної істоти). В розумінні історичного процесу Фейєрбах залишався ідеалістом.

У дальшому розвитку історичної науки важливу роль відіграли ідеї французького мислителя А.-К. Сен-Сімона. Він твердив про поступальний розвиток людського суспільства, а його громадсько-політичний устрій, на думку Сен-Сімона, залежав від відносин власності, поступові зміни яких мають зрештою привести до нового, справедливого ладу (соціалізму). Сен-Сімон вважав рушійними силами, поряд з людським розумом і освітою, економічні фактори (суспільне виробництво) і класову боротьбу.

У Франції в першій половині XIX ст. з'явилася плеяда буржуазних істориків (О. Тьєррі, А. Тьєр, Ф. Мінье, Ф. Гізо), які, за словами В. І. Леніна, «узагальнюючи те, що відбувалося, не могли не визнати боротьби класів за ключ до розуміння всієї французької історії»[2]. Однак ці історики розуміли боротьбу класів досить обмежено і непослідовно, вбачали джерело класоутворення в насильстві, не визнавали класової боротьби пролетаріату тощо.

Вершиною домарксистської історичної думки стала революційно-демократична концепція історичного

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 23.
[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 26, с. 52.

процесу, розроблена в працях О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського. В основі цієї концепції лежала ідея про вирішальну роль народних мас в історії. Рушійною силою суспільного розвитку революційні демократи вважали боротьбу пригноблених мас проти експлуататорів. Незважаючи на деяку непослідовність та ідеалістичні збочення, вони, проте, вказували на об'єктивні закономірності в історичному процесі і вирішальну роль в ньому соціально-економічних факторів.

Марксизм виник як законний наступник найкращого, що створило людство, як пряме і безпосереднє продовження вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії і соціалізму. У зв'язку з цим В. І. Ленін підкреслював: «...Маркс спирався на міцний фундамент людських знань, завойованих при капіталізмі; вивчивши закони розвитку людського суспільства, Маркс зрозумів неминучість розвитку капіталізму, який веде до комунізму, і, головне, він довів це тільки на основі найточнішого, найдетальнішого, найглибшого вивчення цього капіталістичного суспільства, за допомогою повного засвоєння всього того, що дала стара наука» [1].

В іншому місці В. І. Ленін говорить, що науку про суспільство будували економісти-класики, просвітителі XVIII ст., історики і філософи, які поглибили питання «про класову боротьбу, розвиваючи діалектичний метод і застосовуючи або починаючи застосовувати його до суспільного життя...» [2]. Тому «марксизм, який зробив ряд величезних кроків вперед саме по цьому шляху, є *найвищий розвиток* всієї історичної і економічної, і філософської науки Європи» [3].

Головне з цих надбань — діалектику і філософський матеріалізм — К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули далі, поширивши закони пізнання природи на пізнання людського суспільства. Величезним завоюванням наукової думки став *історичний матеріалізм* — теоретична і методологічна основа науки історії [4].

Основне положення матеріалістичного розуміння історії — положення про **первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості** — К. Маркс і Ф. Енгельс обгрунтували завдяки відкриттю вирішальної ролі

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 41, с. 290.
[2] Там же, т. 25, с. 48.
[3] Там же.
[4] Див.: там же, т. 23, с. 40—43.

виробництва в житті суспільства. Сутність матеріалістичного підходу до історії висловлена і чітко сформульована К. Марксом у його відомій передмові до праці «До критики політичної економії», опублікованої у 1859 році: «В суспільному виробництві свого життя,— вказував К. Маркс,— люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові.

...Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту по її свідомості. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства...» [1].

Отже, виходячи з позицій марксизму, історію суспільства слід розглядати насамперед як історію розвитку продуктивних сил і виробничих відносин людей. Тим самим марксизм довів, що історія суспільства являє собою **природно-історичний процес** розвитку **суспільно-економічних формацій.** «Тільки таке узагальнення і дало

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6—7.

можливість перейти від опису (і оцінки з точки зору ідеалу) суспільних явищ до строго наукового аналізу їх...» [1],— вказував В. І. Ленін. Це відкриття марксизму В. І. Ленін порівнював з відкриттям Дарвіним закону розвитку органічного світу, природи. Так само як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, Маркс відкрив закон розвитку людської історії, за яким розвиток суспільства визначається змінами і розвитком суспільного виробництва. Лише завдяки відкриттю матеріалістичного розуміння історії «хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий,— з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм» [2].

Матеріалістичне розуміння історії К. Маркс обгрунтував, спираючись на «цілий Монблан» фактів, — так В. І. Ленін назвав «Капітал» К. Маркса. З появою «Капіталу» матеріалістичне розуміння історії стало вже не гіпотезою, а науково доведеним положенням [3].

Виникнення матеріалістичного розуміння історії в середині XIX ст. було підготовлено, як уже зазначалося, загальним розвитком науки і, головне, новою соціально-економічною обстановкою — розвитком капіталізму, виходом на історичну арену робітничого класу і початком його класової боротьби.

Переворот, здійснений К. Марксом у трактуванні всесвітньої історії, полягав також у тому, що, як зазначав Ф. Енгельс, К. Маркс довів, «що вся попередня історія людства є історія боротьби класів, що в усій різноманітній і складній політичній боротьбі мова йшла завжди саме про суспільне і політичне панування тих чи інших класів суспільства, про збереження панування з боку старих класів, про досягнення панування з боку нових класів, що підносяться» [4]. Так, у процесі загострення суперечностей між великими землевласниками, буржуазією і пролетаріатом у XIX ст., «в боротьбі цих трьох великих класів і в зіткненнях їх інтересів полягає рушій-

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 129.
[2] Там же, т. 23, с. 43.
[3] Див.: там же, т. 1, с. 130—131.
[4] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 110.

на сила всієї новітньої історії...» [1]. К. Маркс і Ф. Енгельс вчили, що класи виникають внаслідок наявних матеріальних умов, в яких суспільство в кожну дану епоху виробляє і обмінює необхідні засоби існування. Так само і головна боротьба між класами ведеться заради економічних інтересів, а політична влада служить лише засобом для здійснення їх [2].

Як учить марксизм, завдання науки про суспільство, в тому числі й історії, полягає у зведенні «індивідуального до соціального з найповнішою точністю і визначеністю» [3]. Це досягнуто вченням про економічну структуру суспільства і класову боротьбу. Суспільство розглядається як органічне ціле, яке здійснює поступальний рух від нижчих форм до вищих. Матеріалізм в історії дав і науковий критерій суспільного прогресу, необхідний для оцінки ролі і значення історичних подій. Вищим критерієм руху суспільства вперед, зазначає В. І. Ленін, є інтереси розвитку продуктивних сил [4]. Оскільки головна продуктивна сила суспільства — люди, прогрес здійснюється **в ім'я людини.**

Тим самим марксизм вперше вирішив і питання про сутність людини. К. Маркс підкреслював, що поза суспільством людину не можна правильно зрозуміти. *«Людина,* — говорив К. Маркс, — не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це *світ людини,* держава, суспільство» [5]. «Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин» [6].

Не природа, що дає тільки біологічні передумови людського життя, а спільна праця багатьох поколінь сформувала людину як особу, наділила її людськими рисами і властивостями,— вчить марксизм. Людина — істота суспільна, отже, тільки в суспільстві вона може розвинути свою безпосередню природу. Історичний розвиток іде від первісної злитості і неподільності людини і колективу через різні форми роз'єднання людей, соціального гноблення і приватновласницького індивідуалізму до нероз-

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 294.
[2] Див.: там же, с. 295.
[3] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 399.
[4] Див.: Там же, т. 16, с. 204.
[5] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 384.
[6] Там же, т. 3, с. 2—3.

ривної єдності індивідууму і суспільства — в майбутньому комуністичному суспільстві.

Поза суспільним життям людина не може набути людських якостей. Людина завжди нерозривно пов'язана із соціальним оточенням. Сутність людини визначається особливостями соціального середовища, залежить від місця людини в суспільному виробництві, її відношення до власності. Як продукт суспільних відносин, людська особа в своєму становленні вбирає в себе світогляд, притаманний даному суспільству, і відповідно будує свою діяльність. Особи, що належать до панівного класу, думають інакше, ніж особи з класу експлуатованих. «Це два цілком відмінні народи,— зазначав Ф. Енгельс,— які так само відрізняються один від одного, як коли б вони належали до різних рас» [1].

Водночас, хоч людська особа формується суспільством, соціальними обставинами, вона такою ж мірою формує і саме суспільство, є суб'єктом — творцем суспільних відносин. Вся історія людства, каже К. Маркс, свідчить про те, що «обставини змінюються саме людьми» [2].

Отже, лише марксизм вперше вирішив важливу проблему співвідношення індивідуального і соціального, розкрив причини змін самої людини в ході історичного розвитку. Проте хоч людина — істота соціальна, суспільна, але разом з тим це особистість, яка здатна і повинна розвивати свої індивідуальні особливості, здібності. Марксизм-ленінізм, зводячи «індивідуальне до соціального», аж ніяк не прагне «розчинити» людську особистість у безликій масі. Саме радянське суспільство зацікавлене в існуванні яскравих, не схожих на інші творчих індивідуальностей. Соціалістичне суспільство створює умови для розквіту всіх — фізичних і духовних — якостей людської особи.

Обгрунтоване К. Марксом матеріалістичне розуміння історії — це єдино наукове розуміння людської історії. Переворот, зроблений К. Марксом у розумінні історії людства, полягав також в тому, що К. Маркс відкинув споглядальність старого матеріалізму. Розглядаючи історію людства як людську чуттєву діяльність, практи-

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 341.
[2] Там же, т. 3, с. 2.

ку, він поставив революційне завдання: не просто пояснювати світ, а змінити його [1].

Внаслідок цих геніальних відкриттів «історія вперше була поставлена на свою дійсну основу» [2], стала справжньою наукою.

Тому процес розвитку історичних знань, який триває вже кілька тисячоліть, слід поділити на два принципово відмінних періоди: період домарксистський, коли історія ще не була наукою у справжньому значенні цього слова, і період історії як науки, початок якому покладено виникненням марксизму.

На основі аналізу нових умов розвитку людського суспільства в епоху імперіалізму і пролетарських революцій, початку будівництва соціалістичного суспільства в нашій країні В. І. Ленін розвинув далі теорію історичного матеріалізму, став основоположником радянської історичної науки. «Ленінізм,— зазначено в Тезах ЦК КПРС до 150-річчя з дня народження Карла Маркса,— новий, найвищий етап марксизму, творчий його розвиток у нових історичних умовах, в умовах імперіалізму і пролетарських революцій, переходу людства від капіталізму до соціалізму і комунізму» [3]. В. І. Ленін у своїх працях науково узагальнив нові явища в розвитку суспільства, поставив і вирішив питання, висунуті практикою революційної боротьби робітничого класу, національно-визвольного руху народів нашої планети, всього світового визвольного процесу.

Зокрема В. І. Ленін конкретизував і далі розвинув теорію суспільно-економічних формацій, марксистське вчення про співвідношення загальних закономірностей і особливостей історичного процесу, всебічно розвинув теорію класової боротьби в нових умовах світового розвитку, миру і війни, революції, держави, диктатури пролетаріату. «Ленін,— говорив Л. І. Брежнєв,— залишив нам цілісну концепцію світового революційного процесу в нову епоху, стрижнем якої є боротьба двох соціальних систем. Він розвинув положення марксизму про пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм» [4]. У своїх

[1] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 4.

[2] Там же, т. 19, с. 111.

[3] Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., Політвидав України, 1968, с. 14.

[4] Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., Політвидав України, 1971, с. 535.

працях В. І. Ленін також грунтовно висвітлював конкретні проблеми соціології, економіки, філософії, історії суспільства і суспільної думки, міжнародних відносин, історії культури. Сьогодні ленінські ідеї стали надбанням усього передового людства. «Ленінські ідеї,— зазначається в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції,— запалюють нові й нові покоління борців за соціалістичну перебудову суспільства. Ленінізм — вічно живе джерело революційної думки і революційної дії...» [1].

Закони історії. «...Сучасний матеріалізм вбачає в історії процес розвитку людства і ставить своїм завданням відкриття законів руху цього процесу» [2], — писав Ф. Енгельс.

Представники буржуазної історичної науки XIX ст., її «отці» — Ранке, Ріккерт, Віндельбанд, в Росії — О. С. Лаппо-Данилевський, П. М. Мілюков — заперечували наявність об'єктивних законів історії, вимагали розглядати історію як чистий опис фактів, як «дослідження випадків», як «дослідження одиничного на противагу природознавству, яке займається загальним».

Отже, історія певним чином виводилась загалом за межі науки з її специфічними законами, зокрема протиставлялась природничим наукам. Буржуазні історики (як, наприклад, де-Онна) при цьому посилались на те, що природа існує мільярди років, і всі закономірності, повторюваності явищ визначились. А життя людства продовжується лише «якісь десятки тисяч років», і цей короткий відрізок часу не дає змоги визначити повторюваність процесів, закономірності, а тому історія приречена лише на опис окремих фактів і не може бути справжньою наукою.

Сучасна буржуазна історіографія, як, наприклад, неопозитивісти, американські презентисти тощо, іде ще далі в цьому плані. Як і раніше, відкидається розуміння розвитку людського суспільства як процесу об'єктивного і закономірного. Вважається, що історик має справу не з історичними фактами (такий факт сам по собі — фікція), а з «перекрученнями» цих фактів в джерелах. А тому єдине, на що здатний історик,— це вміння оперувати

---

[1] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967, с. 7.

[2] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 24.

цими джерелами. Але й сам він мислить під впливом своїх прагнень, мотивів, почуттів й інтерпретує події минулого у прямій відповідності з існуючою в його голові готовою «схемою».

Звідси напрошується висновок: історія взагалі не може бути справжньою наукою (як природничі науки) про об'єктивну дійсність, а результатом її вивчення не може бути наукове передбачення.

Противники детермінізму в суспільних науках посилаються також на те, що історик має справу головним чином з конкретними, індивідуальними подіями і фактами минулого. Але ж це не є специфікою лише історичної науки. У природничих науках дослідник зустрічається з такою ж безліччю різноманітних і неповторних явищ. Але і в суспільстві і в природі завжди можна визначити спільності, загальні риси явищ: «Окреме, — вказує В. І. Ленін,— не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального» [1].

Частина буржуазних істориків змушені визнати, що суспільство розвивається за певними закономірностями. Проте вони не перестають твердити, що останні не мають об'єктивного характеру, а нібито вносяться в потік фактів через свідомість дослідника. Тим самим історичні закономірності цими буржуазними вченими перетворюються на більш або менш випадкові схеми, необхідні історикові для систематизації фактичного матеріалу чи для послідовного викладу подій, але, на їхню думку, не мають органічного зв'язку із змістом суспільного процесу.

Вперше наукове вирішення про суспільні закони було здійснене марксизмом-ленінізмом з позицій матеріалістичного розуміння історії, передусім, з урахуванням визначальної ролі виробничих відносин.

Існує тісний зв'язок між законами розвитку природи і суспільства, але марксизм підкреслює специфіку людської історії, своєрідність законів розвитку суспільства. Ф. Енгельс зауважує, що історія розвитку суспільства в одному пункті істотно відрізняється від історії розвитку природи. Ця відмінність полягає в тому, що в природі взаємодіють стихійні, сліпі, несвідомі сили, а загальні об'єктивні закони проявляються у взаємодії цих сил. «Тут ніде немає,— каже Ф. Енгельс,— свідомої, бажаної мети: ні в незліченних позірних випадковостях, що їх

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 300.

видно на поверхні, ні в остаточних результатах, які підтверджують наявність закономірності всередині цих випадковостей. Навпаки, в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети»[1].

Однак і в суспільстві не кожен окремий індивід досягає бажаного. Здебільшого цілі, поставлені людьми, приходячи у взаємодію, суперечать одна одній, або виявляються недосяжними через саму свою суть або через брак засобів для здійснення їх. Внаслідок цього «зіткнення незліченних окремих прагнень і окремих дій приводять в області історії до стану, цілком аналогічного тому, який панує в позбавленій свідомості природі»[2]. Виходить, нібито і в суспільному житті на поверхні явищ, незважаючи на свідомо бажані цілі кожної окремої людини, панує, загалом і в цілому, випадковість. «Але,— робить висновок Ф. Енгельс,— де на поверхні відбувається гра випадку, там сама ця випадковість завжди виявляється підпорядкованою внутрішнім, прихованим законам»[3].

Ці закономірності, приховані внутрішні закони виявляються у формі певних матеріалістичних рушійних сил, які криються за зіткненнями безлічі дій людей та за спонуками до цих дій. «...Коли,— зазначає далі Ф. Енгельс,— мова заходить про дослідження рушійних сил, які стоять за спонуками історичних діячів,— усвідомлено це чи, як буває дуже часто, не усвідомлено,— і становлять кінець кінцем справжні рушійні сили історії, то треба мати на увазі не тільки спонуки окремих осіб, хоч і найвидатніших, скільки ті спонуки, які приводять в рух великі маси людей, цілі народи, а в кожному даному народі, в свою чергу, цілі класи... Дослідити рушійні причини, які ясно або неясно, безпосередньо або в ідеологічній, може, навіть у фантастичній формі відбиваються як свідомі спонуки в головах діючих мас та їх вождів, так званих великих людей,— це єдиний шлях, що веде до пізнання законів, які панують в історії взагалі і в її окремі періоди або в окремих країнах. Все, що приводить людей у рух, повинно пройти через їх голову;

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 292.
[2] Там же.
[3] Там же.

але якого вигляду набирає воно в цій голові, в дуже великій мірі залежить від обставин»[1]. Отже, марксизм визнає як у суспільстві, так і в природі панування об'єктивної закономірності та історичної необхідності (історичного детермінізму).

З огляду на свій об'єктивний характер закони суспільного розвитку не відрізняються від законів природи. Тому К. Маркс підкреслював саме природний характер необхідності в історичних процесах.

Суспільне явище характеризується величезною складністю, воно певним чином пов'язане з іншими, впливає на них і саме в свою чергу зазнає впливу з їх боку. Суспільне життя — це одне велике ціле, в якому незліченні події перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності, різноманітні закони розвитку в своїй дії переплітаються і діють одночасно. Аналіз кожного, навіть найпростішого суспільного явища показує, що воно є результатом взаємодії великої кількості закономірностей, оскільки немає ізольованих подій, кожне певним чином пов'язане, перебуває у взаємозалежності і взаємозв'язку з іншими подіями.

Марксизм-ленінізм, виділивши виробничі відносини як первинні і матеріальні, **на цій основі** застосував критерій повторюваності до явищ суспільного розвитку. Марксизм-ленінізм довів також, що в суспільному житті дія законів виявляється як **тенденція,** тобто історичні закони визначають лише основну лінію розвитку суспільства, не охоплюють і не визначають наперед безліч відхилень від неї, випадковостей. Але саме через ці випадковості, відхилення **необхідність** прокладає собі шлях як закономірність. Виходячи з цього, слід історичні закони поділяти на динамічні і статистичні.

Коли ми розглядаємо конкретні, масові суспільні явища, то тут варто говорити про статистичні закономірності, які припускають різноманітні індивідуальні відхилення, через які пробиває шлях тенденція. Якщо ж охопити поглядом загальну лінію суспільного розвитку протягом тривалого періоду, то побачимо, що її виражає загальносоціологічна закономірність, яку можна визначити як динамічну.

Оскільки суспільний закон здійснюється лише приблизно, як панівна тенденція, то, виходячи з цього, можна передбачити лише загальний напрям суспільного

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 294.

процесу, а не точну дату здійснення певної події. Наприклад, наприкінці XIX ст. Ф. Енгельс передбачав наступну загальноєвропейську війну, яка приведе до пролетарської революції, але він, звичайно, не міг визначити, що ця революція здійсниться саме у жовтні 1917 року.

Знання законів історії дає дослідникові лише керівну методологічну нитку, але не розкриває всієї повноти історичної дійсності. Тому К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що абстракції в історії «можуть придатися тільки для того, щоб полегшити впорядкування історичного матеріалу, намітити послідовність окремих його верств. Але... ці абстракції зовсім не дають рецепту або схеми, під які можна підігнати історичні епохи...» [1]. Так, справді, знання суспільних законів не дає можливості дедуктивним шляхом (так, наприклад, у математиці й астрономії шляхом обчислень визначили наявність планети Уран) передбачити жодного конкретного факту історії. В цьому полягає специфіка історії порівняно з природознавством.

У суспільстві діє множинність законів. Не всі вони рівнозначні. Закони історії розрізняються за ступенем універсальності, за ступенем узагальнення: загальносоціологічні, що проявляються на всіх етапах історії людства (закон відповідності виробничих відносин характеру і рівневі розвитку продуктивних сил); закони, що діють лише в межах певних формацій (закон класової боротьби в антагоністичних суспільствах); нарешті, закони, властиві лише окремим формаціям (наприклад, закон планомірного, пропорційного розвитку в умовах соціалістичного суспільства). У кожному суспільстві діє основний економічний закон, який є визначальним відносно інших суспільних законів. Він визначає всі сторони виробництва в дану епоху, мету виробництва, суспільну тенденцію всіх інших законів. Наприклад, основний економічний закон капіталізму, відкритий К. Марксом,— це закон виробництва й привласнення додаткової вартості, що відображає виробничі відносини капіталістичного суспільства і виробництва — відносини експлуатації найманої праці капіталом. Це об'єктивний закон розвитку капіталістичного суспільства, поглиблення його суперечностей, його неминучої загибелі [2].

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 25.
[2] Див.: Економічний словник. К., 1973, с. 377.

Соціальний закон — це певне об'єктивно існуюче відношення між явищами і процесами суспільного життя, яке необхідно повторюється і випливає з внутрішньої природи самих процесів, це за В. І. Леніним, «істотне явище»[1]. Закономірність виражає поступальний розвиток історії. Історична закономірність виявляється у певній правильності, регулярній послідовності здійснення або співіснування соціальних явищ.

Марксизм-ленінізм визнає можливість **пізнання** суспільних законів. В. І. Ленін у зв'язку з цим зазначав: «Поняття *закону* є **один** з ступенів пізнання людиною *єдності* і *зв'язку,* взаємозалежності та цільності світового процесу»[2]. І далі: «...*закон* і *сутність* поняття однорідні..., що виражають поглиблення пізнання людиною явищ, світу»[3]. Марксизм-ленінізм учить, що закони суспільного розвитку становлять єдине ціле, систему. І чим більше частин цього цілого ми пізнаємо, тим багатші наші знання і тим більше можливостей для оволодіння об'єктивною дійсністю, використання її законів.

Водночас пізнання законів суспільного розвитку має багато специфічних рис (порівняно з пізнанням законів природи): по-перше, пізнання суспільних законів залежить від ступеня зрілості суспільних відносин (у соціалістичному суспільстві відкриваються умови для свідомого **використання** законів історії); по-друге, в умовах антагоністичних суспільств трактування і використання суспільних законів пов'язане з боротьбою класів, з інтересами певних класів (так, заперечення об'єктивної закономірності в історії буржуазними теоретиками пояснюється тим, що визнання законів історії веде до визнання закономірного характеру соціалістичної революції, неминучості перемоги комунізму); по-третє, роль експерименту в пізнанні історичного процесу обмежена, тому тут важливу роль відіграють теоретичні методи пізнання, якісний аналіз суспільних явищ (хоч з розвитком засобів пізнання зростає і роль точних методів в історичному пізнанні)[4].

Дослідник відкриває і **специфічні** історичні закони. Неправильно думати, що в історії діють лише загальні соціологічні закони, і ні з якими іншими узагальненнями

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 127.
[2] Там же, с. 126.
[3] Там же, с. 127.
[4] Див.: БСЭ, т. 9, изд. 3. М., 1972, с. 307—308.

історик нібито не має справи. Існує безліч історичних закономірностей, які хоч і пов'язані із загальними соціологічними законами, але не вичерпуються ними. Так, при вивченні капіталістичної формації в окремій країні слід проводити аналіз характерних для цієї формації закономірностей, зв'язків, взаємодії різних процесів суспільного життя, відносної переваги за певних умов одних процесів (політичних, ідеологічних) над іншими. Тут плідною буде співдружність історика, філософа і соціолога.

При вивченні, наприклад, класової боротьби історик розкриває спільне в різних явищах, визначає межі цієї спільності, виявляє специфічність, притаманну даному явищу. Лише розкриваючи істотні риси в історичних явищах, можна ставити і вирішувати питання про **повторюваність,** про появу в історії таких типових сторін явищ, які є відтворенням у нових історичних умовах вже відомих в минулому тенденцій, ситуацій, співвідношення класових сил, маневрів і прийомів боротьби цих сил.

Специфічні **історичні закономірності** дослідник відкриває, вивчаючи взаємодію економічних, політичних та ідеологічних процесів суспільного життя. Загальні соціологічні закони розкривають **матеріальну** основу цієї взаємодії, а прояв їх за певних **конкретних умов** повинен розкрити історик. При цьому наявність загальних законів історії передбачає **своєрідність** розвитку окремих країн і народів, які проходять подібні етапи і стадії розвитку. У зв'язку з цим врахування **національних особливостей** розвитку — одне з важливих завдань історичної науки.

В історичному дослідженні необхідно постає питання про **типовість** тих або інших ситуацій, рис суспільного життя, поведінки представників тих або інших суспільних класів за певних умов.

Прикладом наукового підходу до дослідження конкретних історичних подій може бути праця Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині». У передмові до рукопису Ф. Енгельс так визначає свою методологію: «У своєму викладі я намагався, малюючи тільки в загальних рисах історичний хід боротьби, з'ясувати походження Селянської війни, позиції різних партій, що виступали в ній, політичні і релігійні теорії, за допомогою яких ці партії намагалися з'ясувати собі свої позиції, нарешті, самий результат боротьби — як неминучий наслідок історично

існуючих умов суспільного життя цих класів; я намагався показати, таким чином, що політичний лад Німеччини того часу, повстання проти нього, політичні і релігійні теорії епохи були не причиною, а результатом того ступеня розвитку, на якому перебували тоді в Німеччині землеробство, промисловість, сухопутні і водні шляхи, торгівля і грошовий обіг. Це — єдине матеріалістичне розуміння історії...» [1].

Дослідження Ф. Енгельса починається з характеристики виробничих відносин і заснованої на них класової структури німецького суспільства початку XVI ст. Далі автор показує, як класові відносини того періоду знаходять своє відображення в ідеології. У третьому розділі роботи дається аналіз селянських рухів напередодні Селянської війни і, нарешті, розкривається хід самої Селянської війни. Так, Ф. Енгельс, керуючись методом історичного матеріалізму, пояснює конкретні суспільні рухи й ідеологію, виходячи з розвитку економіки.

Праця Енгельса свідомо поставлена на грунт матеріалізму, на грунт визнання об'єктивних законів та історичної необхідності. Вона написана з позицій войовничої партійності. Стоячи на позиціях робітничого класу, Ф. Енгельс досліджує селянські рухи як резерв революції, висвітлює помилки минулого, прагне винести з цього досвіду уроки для сучасної класової боротьби пролетаріату.

Марксистсько-ленінська теорія соціально-економічних формацій. Соціально-економічна формація — найважливіша наукова категорія історичного матеріалізму, відкрита основоположниками наукового комунізму. Вчення марксизму-ленінізму про прогресивну зміну соціально-економічних формацій становить основу історичної науки. Це забезпечує глибину вивчення соціальних закономірностей, наукове узагальнення всього всесвітньо-історичного процесу.

К. Маркс встановив, що кожен спосіб виробництва являє собою єдність продуктивних сил (засоби праці, робоча сила) і виробничих відносин. Продуктивні сили є визначальною стороною способу виробництва і перебувають у безперервному розвитку.

Характер продуктивних сил, спосіб використання їх визначають тип виробничих відносин, які становлять

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 395.

форму розвитку продуктивних сил. Конкретно-історичний суспільний спосіб виробництва є матеріальною основою кожної даної суспільної формації.

К. Маркс зазначає: *«Виробничі відносини в своїй сукупності становлять те, що* називають *суспільними відносинами, суспільством,* і притому становлять суспільство, яке знаходиться на *певному ступені історичного розвитку,* суспільство з своєрідним відмітним характером. Античне суспільство, феодальне суспільство, буржуазне суспільство являють собою такі сукупності виробничих відносин, з яких кожна разом з тим знаменує собою особливий ступінь в історичному розвитку людства» [1]. Отже, у певній історично визначеній системі виробничих відносин К. Маркс вбачає економічну структуру, кістяк суспільства, що дає можливість науково розрізняти форми суспільного устрою.

Поняття «суспільно-економічна формація» охоплює всю сукупність суспільних відносин, породжених даною економічною структурою, базисом. У класовому суспільстві економічна структура має класовий характер. Кожна формація — це особлива ланка в розвитку продуктивних сил суспільства, якій відповідає певний характер виробничих відносин.

Поняття економічної структури суспільства дало можливість К. Марксу виявити в історичному розвитку, незважаючи на всю його величезну багатогранність, різноманітність,— повторюваність, подібність, закономірність. Економічна структура, як реальний базис суспільної формації, визначає всю складну надбудову: політичні погляди і відповідні їм установи й організації (партії, держава); правові погляди і відповідні їм установи (судові, каральні); ідеологічні погляди — філософські, художні, моральні, релігійні і відповідні їм організації, установи; крім того, це поняття надбудови визначає і форми побуту, сім'ї, тип духовної культури [2].

Марксизм-ленінізм розуміє суспільно-економічну формацію як цілісний соціальний організм, аж ніяк не зводячи всієї історії суспільства до історії економіки. Ф. Енгельс у зв'язку з цим підкреслював: «...згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичному процесі

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 426.
[2] Див.: там же, т. 20, с. 26.

визначальним моментом *в кінцевому підсумку* є творення і відтворення дійсного життя. Ні я, ні Маркс більшого ніколи не твердили. А якщо хто-небудь перекручує це положення в тому розумінні, що економічний момент є нібито *єдино* визначальним моментом, то він перетворює це твердження в беззмістовну, абстрактну, безглузду фразу. Економічне становище — це базис, але на хід історичної боротьби також справляють вплив і в багатьох випадках визначають переважно *форму* її різні моменти надбудови: політичні форми класової боротьби і її результати — державний лад, встановлений перемігшим класом після виграного бою, і т. п., правові форми і навіть відображення всіх цих дійсних битв у мозку учасників, політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди і їх дальший розвиток у систему догм. Існує взаємодія всіх цих моментів, в якій економічний рух як необхідний в кінцевому підсумку прокладає собі шлях крізь безліч випадковостей...» [1]. Підсумовуючи сказане, Ф. Енгельс підкреслює: «Ми робимо нашу історію самі, але, по-перше, ми робимо її при цілком певних передумовах і умовах. Серед них економічні є в кінцевому підсумку вирішальними. Але й політичні і т. п. умови, навіть традиції, що живуть в головах людей, відіграють певну роль, хоч і не вирішальну» [2].

В. І. Ленін ілюструє це положення на прикладі «Капіталу» К. Маркса, який показав читачеві «всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, яка охороняє панування класу капіталістів, з буржуазними ідеями свободи, рівності і т. п., з буржуазними родинними відносинами» [3].

Зміна кожної формації підготовляється її власним розвитком. Нова формація розвивається на основі досягнень старої формації, тим самим зберігається наступність розвитку. Процес становлення і розвитку суспільно-економічної формації єдиний у своїх основних і істотних рисах. Розвиток кожної країни на певній стадії історичного розвитку підпорядковується загальним законам. Але історичний матеріалізм не зводить єдиного за своєю

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 372—373.
[2] Там же, с. 373.
[3] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 130.

суттю історичного процесу до одних і тих самих форм. Загальне виявляє себе в різноманітності особливого, а особливе не можна розглядати поза загальним. Отже, пізнання історичного процесу передбачає діалектичний аналіз загального і особливого, що в свою чергу вимагає враховувати дію об'єктивних законів суспільного розвитку.

Зміна і розвиток соціально-економічних формацій відбувається за законом послідовних ступенів всесвітньо-історичного процесу, або прогресивних ступенів економічного формування суспільства. В основі цих змін лежить послідовна зміна форм власності, динаміка економічних відносин на основі зростання продуктивних сил. Ця послідовність розвитку виявляється і в закономірності прогресивного зростання ролі народних мас в історії в міру переходу від однієї формації до наступної, вищої. Кожна нова формація є рухом уперед порівняно з попередньою, тобто є прогресивною. Розуміння цього становить критерій для визначення прогресивних і реакційних явищ в історії людського суспільства. Так, елементи капіталізму в період пізнього феодалізму являли собою прогресивні тенденції в умовах розвитку феодальної формації; тим часом елементи феодалізму в період становлення капіталізму (наприклад, відробітки, община, поміщицьке землеволодіння в пореформеній Росії) були явищем регресивним, пережитковим, становили опору реакційних сил в суспільстві.

Сучасні буржуазні ідеологи не визнають теорії формацій. Вони відкидають, по-перше, можливість «зведення» різноманітностей історичного процесу до певних, чітко визначених стадій, ігнорують якісні відмінності між формаціями. По-друге, заперечують послідовність зміни соціально-економічних формацій, тим самим доводять виключність і «вічність» капіталізму. При цьому буржуазні теоретики звинувачують марксизм у «схематизмі», «догматизмі» тощо. Але саме матеріалістичне розуміння історії і теорія формації, як уже зазначалося, заперечують будь-який схематизм, упередженість при аналізі й оцінці конкретно-історичного матеріалу. Марксизм характеризується не схематичним, а об'єктивним підходом до вивчення соціального процесу. Всі нові факти, відкриття в галузі історії лише розширюють межі матеріалістичного розуміння суспільних явищ, дають змогу створити більш чітку картину історичного процесу.

Виходячи з єдності всесвітньо-історичного процесу, теорія формацій водночас передбачає своєрідність конкретних форм вияву загальних закономірностей. Зокрема, марксизм визнає нерівномірність і асинхронність суспільно-історичного розвитку. Окремі народи і регіони в різний час проходять одні й ті самі стадії. Ця незбіжність хронологічних рамок виникнення і дальшого розвитку окремих формацій може приводити до одночасного співіснування їх. Але зміст кожної історичної епохи характеризується не цією різноманітністю соціальних структур, а «паростками нового» — найбільш передовими суспільними відносинами, які можуть розвиватися в межах навіть однієї країни, бо саме вони визначають основну тенденцію дальшого суспільного прогресу.

На зміну конкретних форм і темпів розвитку суспільства (наприклад, в межах однієї формації) впливає ряд факторів. Гальмувати або стимулювати розвиток окремих регіонів і народів може зовнішнє середовище. Впливають також і залишки попередньої формації. Марксизм-ленінізм вказує, що абсолютно «чистих» формацій не буває. У кожній формації можуть тривалий час співіснувати кілька так званих укладів — від їхньої питомої ваги залежить і рівень розвитку даного типу панівних відносин. В ряді своїх праць В. І. Ленін розкриває проблему співвідношення укладу і формації. Уклади — це типи економічних відносин, що існують всередині формації і які є або залишками попередніх суспільних форм, або зародком нової формації, що йде на зміну тій формації, в рамках якої цей зародок з'являється, або ж, нарешті, типом економічних відносин, характерним саме для даної формації.

Стан продуктивних сил впливає також на темпи економічного розвитку, на ступінь прояву об'єктивних економічних законів, притаманних даній формації. Це позначається і на певних відмінностях у формах суспільно-історичного розвитку.

На різних ступенях розвитку суспільства набувають значення й інші фактори. Чим примітивніші суспільні форми (наприклад, первіснообщинний, рабовласницький лад), тим більше значення відіграють, наприклад, географічні чинники. Підкреслюючи роль природно-географічних умов у розвитку суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Всяка історіографія повинна виходити із цих природних основ і тих їх видозмін, яких вони, внаслі-

док діяльності людей, зазнають в ході історії»[1]. Народи, що опинилися у відносно сприятливих природних умовах, дістають додаткові можливості для розвитку продуктивних сил. Інші народи, позбавлені таких умов, можуть відставати у своєму розвитку. Ці обставини, звичайно, посилюють нерівномірність загальноісторичного процесу.

Великий вплив на внутрішньоформаційні процеси чинять зовнішні політичні й ідеологічні фактори. Часто на хід розвитку тієї або іншої формації, деформуючи, навіть перериваючи її розвиток, впливали війни. Великі завойовницькі війни завжди були гальмом прогресу. Навпаки, визвольні війни, що велись проти гнобителів, агресивних і реакційних сил, сприяли суспільному прогресові. Величезний вплив на внутрішньоформаційні процеси мали такі зовнішні ідеологічні фактори як революційні, прогресивні ідеї.

В окремі періоди історії народи чи групи країн — за певних умов — можуть перейти до нової формації, обминувши одну або навіть кілька стадій розвитку. Так, першою класовою формацією був рабовласницький лад. Та внаслідок нерівномірного розвитку суспільства, а також великого зовнішнього впливу більш передових суспільно-економічних відносин на порівняно відсталіші, не в усіх регіонах в ході розкладу первіснообщинного ладу рабовласницькі відносини досягли рівня цілком сформованого суспільного ладу. У деяких країнах рабовласництво становило лише уклад, який поступово витіснявся феодальним укладом. В таких країнах феодальний лад утвердився, минаючи стадію рабовласницької формації. Так, східні слов'яни протягом V—VIII ст., у процесі розкладу родоплемінного ладу, перейшли до феодального, обминувши рабовласництво як формацію.

В сучасну епоху — епоху перемоги і становлення комуністичної формації — ряд країн з добуржуазними відносинами за певних умов мають змогу обминути капіталізм як ступінь соціально-економічного розвитку і через певні перехідні етапи перейти до соціалізму. Так, народ Монголії і багато народів СРСР обминули капіталізм і безпосередньо розпочали будівництво соціалізму.

Слід підкреслити, що прогресивна зміна соціально-економічних формацій є революційним процесом, який, проте, по-різному відбувається в різні історичні епохи.

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 18—19.

Питання становлення комуністичної формації та її першої фази — соціалізму — глибоко розроблені В. І. Леніним, який пов'язав цей аналіз із завданнями революційної боротьби, соціалістичної перебудови суспільства. Закономірності комуністичної формації розвиваються в міру зміцнення і поглиблення соціалістичних суспільних відносин.

Соціалізм і комунізм корінним чином відрізняються від попередніх, антагоністичних формацій, в основі яких лежала експлуатація людини людиною. Характерною особливістю соціалізму є те, що він будується свідомо, планомірно передовим суспільним класом — робітничим. Встановлення диктатури пролетаріату — вихідний момент соціалістичної революції — кладе початок процесу перетворення всієї суспільної структури, планового будівництва нової економіки, культурного будівництва, способу життя, змін психології людей тощо.

Для соціалізму характерна провідна роль політичної надбудови, яка забезпечує необхідні умови для формування нового базису суспільства — соціалістичних виробничих відносин. Саме в умовах будівництва соціалізму і комунізму чітко виявляється діалектична єдність економіки і політики. Економічні процеси, як соціальні, так і культурні, позбавляються свого стихійного характеру. Провідного значення набуває свідоме планомірне регулювання економічних, соціальних процесів на основі використання пізнаних об'єктивних закономірностей.

Незважаючи на певні відмінності форм прояву, загальні закономірності розвитку спільні для всіх соціалістичних країн. «Історичний досвід,— зазначав Л. І. Брежнєв у доповіді, присвяченій сторіччю з дня народження В. І. Леніна,— з усією ясністю підтвердив думку Леніна про те, що особливості в розвитку країн соціалізму «можуть стосуватися тільки не найголовнішого» [1]. А головне полягає в тому, що і шлях до соціалізму, і сам цей лад характеризуються, як підкреслюють братні партії, рядом основних закономірностей, що властиві соціалістичному суспільству в будь-якій країні» [2].

Соціалістичному ладові загалом властиві високі темпи розвитку, проте різні вихідні рівні країн, що утворюють соціалістичну систему (рівень промислового розвит-

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 256.
[2] Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 2, с. 563.

ку, неоднакова питома вага в суспільстві робітничого класу), зумовили конкретні відмінності у формах і в темпах здійснення соціалістичних перетворень у кожній країні. Відповідні історичні етапи у розвитку соціалістичних країн тому не збігаються в часі, хоч самі ці етапи мають обов'язковий характер і є виявом загальних закономірностей побудови соціалістичного суспільства.

* * *

Завдяки створенню наукового поняття про суспільно-економічну формацію марксизм вперше дав справді наукову основу для **періодизації** всесвітньої історії, встановивши в історичному процесі п'ять основних типів виробничих відносин і, відповідно, п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний лад.

Історія вивчає конкретний вияв соціологічних законів не лише в межах даної формації, а й у межах **епох**, на які поділяється формація. Історична епоха, зазначає В. І. Ленін, «обіймає суму різноманітних явищ і воєн, як типових, так і нетипових, як великих, так і малих, як властивих передовим, так і властивих відсталим країнам» [1]. Завдання історика полягає в тому, щоб науково визначити типові для даної епохи явища, вбачати її характерні і нехарактерні риси у різних процесах. Для аналізу епохи важливо, передусім, встановити, який клас у дану епоху є носієм суспільного прогресу. Це і є конкретний історичний аналіз епохи.

Для забезпечення історичного підходу до минулого суспільного життя важливо також встановити співвідношення між поняттями «епоха» і «етапи», з яких вона складається, знайти ті типові риси, що визначають певний **етап** у розвитку даної епохи. Кордони цих періодів у межах великих всесвітньо-історичних епох, у масштабах як національних, так і регіональних історій можуть бути змінними, рухливими. В. І. Ленін, розглядаючи питання про виділення історичних періодів у рамках капіталістичної формації, зазначав: «Зрозуміло, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні» [2].

Буржуазні історики, заперечуючи об'єктивну законо-

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 30, с. 83.
[2] Там же, т. 26, с. 134.

мірність суспільного розвитку, або ігнорують наукову періодизацію в історії, або ж поділяють історію на безліч «епох», фабрикують різноманітні ідеалістичні схеми періодизації за релігіями, «цивілізаціями» тощо, не визначаючи єдино правильної, наукової періодизації людства за суспільно-економічними формаціями.

Класова боротьба — основний зміст історичного розвитку класових суспільств. Перехід від старої формації до нової — складний процес, який відбувається в боротьбі нового, прогресивного з старим, відживаючим, реакційним.

Існують загальні закономірності зміни суспільних формацій і специфічні закони виникнення їх. До загальних закономірностей виникнення і зміни формації належить підготовка матеріальних умов нової формації в надрах старої.

Розвиток антагоністичної формації відбувається під впливом розвитку суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, аж до наростання конфлікту між ними. З цього моменту в надрах старого суспільства, за словами Маркса, починають активізуватися сили і пристрасті, які почувають себе скутими старим способом виробництва. Цей конфлікт в кожній даній формації вирішується насильственим шляхом — у ході соціальної революції. Класовий характер соціальної революції визначається характером самого суспільства, в межах якого вона здійснюється (наприклад, буржуазна, пролетарська революції).

Отже, другою загальною закономірністю виникнення, розвитку і загибелі класових (антагоністичних) формацій є класова боротьба і соціальні революції.

Вичерпне наукове визначення класів в антагоністичних суспільствах дав В. І. Ленін: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні. Класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства» [1].

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 14—15.

Після перемоги соціалістичної революції, з ліквідацією приватної власності на засоби виробництва і в ході побудови соціалізму зникає поділ суспільства на антагоністичні класи, залишаються класи трудящих, між якими існують відносини співробітництва і взаємодопомоги. В ході побудови комунізму будуть подолані залишки класових і соціальних відмінностей. Отже, за теорією марксизму-ленінізму, для класів характерно: «1) що *існування класів* зв'язане тільки з *певними історичними фазами розвитку виробництва,* 2) що класова боротьба неминуче веде до *диктатури пролетаріату,* 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до *знищення всяких класів* і до *суспільства без класів*» [1].

Однак поки існує поділ суспільства на класи, основним змістом історичного розвитку є зміни в класах і взаємовідносини між ними. Тому класова боротьба в антагоністичних суспільствах є основним змістом і рушійною силою суспільного розвитку: революційна боротьба пригноблених класів веде суспільство вперед, відмітаючи старе, віджиаюче і стверджуючи нове, те, що зростає.

Зрозуміти складну систему суспільних відносин класових формацій, не враховуючи класової боротьби, яка відбувається як в економіці, так і в галузі надбудови, неможливо.

Класова боротьба триває безперервно, вона може бути то явною, то прихованою, то збройною, то мирною. Вона охоплює всі галузі суспільного життя: економіку, політику, ідеологію. Класова боротьба ведеться за місце і роль даного класу в системі виробництва і розподілу матеріальних благ, за політичну владу, за панування в ідеології і культурі.

В антагоністичних суспільствах конфлікт між продуктивними силами, що розвиваються, і старими виробничими відносинами виявляється у класовій боротьбі. Цей конфлікт вирішується шляхом соціальної революції — вищої форми класової боротьби.

Отже, зміна однієї формації іншою відбувається внаслідок класової боротьби.

Так, історія рабовласницького суспільства — це боротьба між рабами і рабовласниками, яка переростала у повстання рабів (наприклад, повстання під керівництвом Евна і Клеона в Сіцілії, повстання в Малій Азії під про-

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400.

водом Арістоніка, трирічна війна рабів в Італії під проводом Спартака). Стихійні виступи рабів жорстоко придушувались. Але класова боротьба рабів поступово розхитувала підвалини античного світу.

Слід враховувати, що характер і роль класової боротьби залежить від історичних обставин. Це видно на прикладі класової боротьби в рабовласницькому Римі. Тут повстання рабів не привели і не могли самі по собі привести римський суспільний лад до загибелі, тому що раби не були носіями нових виробничих відносин та й взагалі боротьба рабів проти рабовласників **не була провідною формою** класової боротьби в Стародавньому Римі. «При ...поверховій історичній аналогії,— писав К. Маркс,— забувають найголовніше, а саме, що в Стародавньому Римі класова боротьба точилася тільки всередині привілейованої меншості, між вільними багачами і вільними бідняками, тоді як величезна продуктивна маса населення, раби, була тільки пасивним п'єдесталом для цих борців» [1]. Падіння Риму було викликане передусім завоюванням варварів, чинити опір яким Римська держава, знесилена внутрішньою кризою, не могла.

Для феодального суспільства характерна боротьба селян проти феодалів. Селяни боролись за землю, за звільнення від кріпацтва. Ця боротьба нерідко переростала в селянські війни: наприклад, в Росії під проводом І. Болотникова (1606—1607), С. Разіна (1667—1671), К. Булавіна (1707—1708), О. Пугачова (1773—1775). Широка хвиля селянських виступів пройшла в Росії перед реформою 1861 р. Значення революційних виступів селян полягало в тому, що вони розхитували підвалини феодалізму і сприяли його загибелі.

В умовах капіталізму боротьба основних класів — робітників і капіталістів — досягає найбільшої гостроти і розмаху. Поява робітничого класу принципово змінює картину класової боротьби. Вона ускладнюється — виникають три форми класової боротьби пролетаріату: економічна, політична (боротьба за владу) й ідеологічна. Марксистська партія озброює робітничий клас передовою теорією, перетворює стихійну боротьбу пролетаріату в боротьбу свідому й організовану. При цьому, на відміну від рабів і кріпаків-селян, пролетаріат виступає як носій нових, соціалістичних виробничих відносин. Не

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 360.

маючи ніякої власності, пов'язаний із зростаючою великою індустрією, пролетаріат стає великою революційною силою, стає вождем усіх трудящих і веде їх до переможної соціалістичної революції.

Підкреслюючи вирішальну роль класової боротьби в суспільстві, марксистсько-ленінська історична наука аж ніяк не заперечує активної ролі в історії суспільних ідей, теорій, політичних поглядів і установ. Вивчаючи соціально-економічний розвиток суспільства історію класової боротьби, революційних рухів, марксистсько-ленінська наука приділяє велику увагу виявленню активної ролі суспільної надбудови в історії суспільства, бо надбудова активно сприяє своєму базису сформуватися і зміцніти, допомагає ліквідувати старий базис, старі класи. Історію класової боротьби останніх двох століть взагалі неможливо висвітлювати без історії **політичних партій,** вплив яких позначається на розвитку економічних, політичних та ідеологічних форм боротьби. В наш час особливо яскраво виявляється зростання впливу на суспільний процес революційних партій робітничого класу.

Отже, кожне дослідження історії антагоністичних суспільств має містити аналіз класової структури суспільства і класової боротьби даної епохи. Водночас, підкреслюючи класовий підхід у висвітленні суспільних явищ, історик враховує і роль національних моментів, пояснюючи їх з класових позицій. Отже, марксистсько-ленінська теорія класової боротьби не ігнорує національних традицій, а дає справді науковий критерій для розуміння якісної відмінності між патріотизмом, націоналізмом, расизмом. Так, В. І. Ленін у роботі «Критичні замітки з національного питання» розглядає і вирішує проблему співвідношення класової, пролетарської боротьби і національних рухів **конкретно-історично,** визначаючи об'єктивну суспільну роль національного руху залежно від історичного етапу розвитку капіталізму, від суспільної ролі буржуазії і характеру її зв'язку з народними масами, від становища (положення) даної нації в системі міжнаціональних відносин. В. І. Ленін відзначає, що «принцип національності історично неминучий в буржуазному суспільстві, і, зважаючи на це суспільство, марксист цілком визнає історичну законність національних рухів» [1], але свідомо обмежує себе «якнайсуворіше тільки

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 24, с. 128.

тим, що є прогресивного в цих рухах,— щоб це визнання не вело до затемнення пролетарської свідомості буржуазною ідеологією»[1]. Марксист бачить прогресивне в боротьбі проти всякого національного гніту, за суверенність народу. Звідси обов'язок марксиста — відстоювати «найрішучіший і найпослідовніший демократизм у всіх частинах національного питання»[1]. І далі В. І. Ленін вказує: «Скинути всякий феодальний гніт, всяке гноблення націй, всякі привілеї одній з націй або одній з мов — безумовний обов'язок пролетаріату, як демократичної сили, безумовний інтерес пролетарської класової боротьби, яка затемняється і затримується національною гризнею. Але сприяти буржуазному націоналізмові *за* цими, строго визначеними, в певні історичні рамки поставленими межами — значить зраджувати пролетаріат і ставати на сторону буржуазії»[2].

У сучасній буржуазній науці про суспільство проблема класів і класової боротьби посідає одне з центральних місць. Велику увагу цьому питанню приділяють також сучасні ревізіоністські і реформістські теоретики.

Нині в умовах старіючого і загниваючого капіталістичного суспільства буржуазна наука про класи має певну політичну спрямованість. Автори теорій про класи і класову боротьбу прагнуть прикрасити капіталістичну дійсність, виправдати експлуатацію людини людиною, ослабити класову боротьбу трудящих. Ці буржуазні теоретики прагнуть усіма засобами спростувати марксизм. Вони твердять про «обмеженість» і «застарілість» марксистського вчення про класи, вимагають відмовитись від нього. Що ж викликає це посилення інтересу до проблеми класів і цю запеклість буржуазних ідеологів у боротьбі з марксистським ученням про класи? Буржуазні вчені не зацікавлені у правильному, науковому поясненні змін у капіталістичному суспільстві.

Ми знаємо лише одне, марксистське, справді наукове розуміння класів, існування яких, як зазначалося вище, визначається певними історичними фазами розвитку виробництва. З цього випливає, що класова боротьба веде до диктатури пролетаріату як засобу утворення безкласового суспільства[3]. Але такі висновки, зрозуміло, не влаштовують буржуазію. Тому буржуазні теоретики

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 24, с. 128.
[2] Там же, с. 129.
[3] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400.

прагнуть створити свою теорію класів і класової боротьби та протиставити її марксизму.

Вивчення проблеми соціального розшарування виділилось тепер в особливу галузь буржуазної соціології — так звану «соціальну стратифікацію» (батьківщина терміну — США). Утворення цієї «науки» йшло під гаслом заміни нібито застарілої теорії К. Маркса про класи. Терміном «стратифікація» (від лат. stratum — верства, шар) буржуазні вчені позначають існуючу в тій чи іншій країні класову структуру суспільства. При цьому головна увага приділяється природі розшарування, критеріям поділу суспільства на соціальні верстви і класи. Це зрозуміло. Адже від того, як визначається суспільний клас, залежить і побудова теорії класів.

Проте для буржуазної науки про класи характерне невміння розмежувати різні за природою відмінності між людьми. Вони змішують соціальні і біологічні явища, підмінюють їх одне одним. Це надзвичайно характерна риса буржуазних теорій класоутворення.

Буржуазні вчені вважають, що у всякому суспільстві має місце «нерівність» або «диференціація». Є відмінності між людьми, які не ведуть до утворення певних верств суспільства,— ці відмінності визначають так звану «вертикальну диференціацію» (відмінності статеві, вікові, мовні і. т. ін). Інші відмінності визначають так звану горизонтальну диференціацію», що лежить в основі горезвісної «стратифікації» суспільства. «Стратифікація» (розшарування) визначається етнічними, расовими, національними і соціальними особливостями. Отже, буржуазні вчені не бачать якісної різниці і протилежності природи соціальних відмінностей і відмінностей расових, етнічних та ін. Тим самим вони твердять, нібито соціальна нерівність викликана расовими і національними причинами, вона є природною і властива всім суспільствам і епохам.

З цього виводяться такі далекосяжні положення: у фактах соціальної несправедливості в сучасному капіталістичному суспільстві, мовляв, немає нічого неприродного, нерівність ніколи не може бути ліквідованою, вона притаманна всім суспільствам (і соціалістичному теж). Звідси має бути висновок про безглуздість і непотрібність класової боротьби і зусиль трудящих, спрямованих на ліквідацію соціальної несправедливості. Саме в цьому полягає реакційна суть буржуазних учень про розшару-

вання суспільства. Характерним для цих вчень є також поверховість і антинауковість. Буржуазні вчені пояснюють класовий поділ неістотними, поверховими ознаками (психологічними, побутовими і т. п.), вони ігнорують вирішальну, корінну ознаку суспільних класів — **відношення людей до засобів виробництва.**

Ігноруючи реальні, матеріальні основи соціального поділу, буржуазні теоретики не здатні тим самим виділити в суспільстві справжні суспільні класи, а бачать лише людей з однаковими ідеями, способом життя, освітою, культурою і т. ін. Тому вони при вивченні соціального розшарування оперують, крім поняття «клас», поняттями «стан», «каста», «статус» (рівень життя), між якими вони не бачать істотної різниці.

Повна довільність у виборі критеріїв для визначення соціальних верств, ігнорування соціально-економічних критеріїв роблять ці буржуазні теорії про класове розшарування суто ідеалістичними і суб'єктивними.

У буржуазній науці мають також місце спроби економічного пояснення природи суспільних класів. Причина переходу значної кількості буржуазних соціологів від заперечування економічних основ соціального розшарування до «економічних» трактувань полягає в тому, що нині буржуазні ідеологи не можуть відкрито ігнорувати економічний бік життя суспільства. Дійсність примусила їх звернутися для пояснення класового розшарування до економічних відмінностей між людьми. Другою причиною є те, що нині буржуазні теоретики з метою «більш успішної» боротьби з марксизмом змушені підроблятися «під марксизм».

Найбільш поширеними є теорії, що пояснюють природу соціального розшарування відмінностями в роді занять або зайнятості людей. Другим поширеним трактуванням соціального розшарування є «розподільна теорія класів», за якою члени суспільства поділяються на класи залежно від джерела або розміру їхнього регулярного прибутку. Інші «теоретики» пояснюють природу суспільних класів відмінностями «в життєвому оточенні людей» (матеріальне забезпечення, район проживання) і т. ін.

В цілому для всіх цих теорій характерним є те, що автори їх не доводять так зване «економічне трактування» до його логічного кінця — до визнання відношення до засобів виробництва як визначальної ознаки класів.

Буржуазні вчені в боротьбі з марксистською теорією про класи і класову боротьбу намагаються обгрунтувати положення про те, що нині капіталістичне суспільство розвивається не в напрямі дедалі чіткішого поділу населення на буржуазію і пролетаріат, а по шляху стирання класових відмінностей і насамперед «зрівняння» і «зникання» класів буржуазії і пролетаріату.

Проте всі теорії антинаукові від початку і до кінця: без ліквідації нерівності у відношенні до засобів виробництва трудящі капіталістичних країн не можуть розраховувати на рівність з буржуазією в галузі розподілу, рівня життя, споживання та ін. Навпаки, з розвитком капіталізму посилюється поляризація буржуазії і пролетаріату не лише в корінному питанні відношення до засобів виробництва, а й у галузі розподілу прибутків тощо.

Буржуазні теоретики відкидають марксистське розуміння класової боротьби. Клас для них не об'єктивна категорія, яка визначає різне становище людей у системі суспільного виробництва. Тому конфлікти між класами розглядаються буржуазними вченими як суб'єктивні явища, що виникають залежно від тимчасових і випадкових причин.

Отже, загалом буржуазні теоретики виключають можливість існування в капіталістичному суспільстві справжніх класових суперечностей і класової боротьби, яка веде до соціальної революції. Буржуазні вчені зводять класові інтереси до свідомих прагнень людей якось поліпшити своє становище, якщо суспільство, його структура дає можливість досягати цього, то для класових конфліктів грунту немає і вони не проявляються. Отже, класові конфлікти для буржуазних вчених **мають не закономірний, а випадковий характер.**

Капіталістична дійсність спростовує ці «теорії». Факти показують, що при капіталізмі класові суперечності є не випадковими явищами, а об'єктивною закономірністю.

Класова боротьба робітників, що рік у рік посилюється, спростовує твердження буржуазної науки про «зникнення» класової боротьби в сучасному капіталістичному суспільстві.

«Революційна боротьба робітничого класу і всіх трудящих, уся практична діяльність комуністів з усією переконливістю показали непорушність теоретичних положень і принципів, які виражають суть марксизму-ле-

нінізму»[1], — підкреслювалось у Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС.

Роль народних мас в історичному процесі. Марксизм-ленінізм вперше дав наукове пояснення ролі народних мас в історії. Якщо виробництво матеріальних благ є основою існування суспільства, то історія має насамперед вивчати умови життя і боротьбу безпосередніх виробників — трудящих мас, які створюють матеріальні цінності, засоби до життя, без чого неможливий розвиток духовного життя суспільства (науки, культури і т. ін.). Ф. Енгельс писав: «Уявлення, ніби гучні політичні діяння є вирішальне в історії, є таке ж старе, як і сама історіографія. Це уявлення було головною причиною того, що у нас збереглося так мало відомостей про той розвиток народів, який відбувається в тиші, на задньому плані цих галасливих виступів і є дійсною рушійною силою. Це уявлення панувало в усьому попередньому розумінні історії...»[2].

Наприклад, працею рабів було створено матеріальні умови для розвитку античної культури і науки; всі багатства капіталістичного світу створені працею найманих робітників, селян та інтелігенції.

Народні маси забезпечують прогресивний розвиток суспільства. Під час воєн проти іноземних загарбників народ відстоює незалежність своєї Батьківщини. Так, у битвах на Чудському озері, на Куликовському полі, під час Вітчизняної війни 1812 р. саме участь народних мас забезпечила перемогу над ворогами нашої Вітчизни. У ході всіх революцій минулого народні маси були головною рушійною силою. В. І. Ленін називав революції святом пригнічених і експлуатованих, саме в час революцій народні маси визначають їх розмах, широту, виступають активним творцем суспільних порядків [3]. В ході боротьби народних мас проти гнобителів утворюються різні форми їх згуртування і організації, зростає їх соціальна, класова свідомість.

Протягом багатьох тисячоліть участь мас в історичному процесі була стихійною. Лише з виходом пролетаріату на арену класової боротьби докорінно змінився

---

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.
[2] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 153.
[3] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 11, с. 96.

характер участі трудящих мас в історичному процесі. Раби, кріпаки повставали, розпочинали громадянські війни, але ніколи не могли створити політичної організації, партії, яка стала б свідомим авангардом класу. Нерідко ці повстання здійснювались під монархічними і релігійними гаслами, без чітко розробленої політичної програми, яка б відображала класові інтереси і назрілі потреби суспільного розвитку. Лише пролетаріат досяг організованості, згуртованості, завдяки чому він міг об'єднати навколо себе інші верстви трудящих. Марксистсько-ленінські робітничі партії вносять у революційну боротьбу нові науково обгрунтовані форми організації мас і принципи керівництва їхньою діяльністю, «свідомо керують боротьбою мас» [1]. Виховуючи і навчаючи маси, партії всією своєю діяльністю виражають інтереси трудящих, назрілі потреби суспільного розвитку [2].

Тому виникнення і діяльність марксистсько-ленінських партій змінюють увесь хід світової історії, сам характер участі мас в історичному процесі.

Після знищення влади капіталістів народ, згуртований навколо робітничого класу, повною мірою розкриває свої творчі сили. Яскравий приклад творчості народних мас дає історія Жовтневої революції і побудова соціалістичного суспільства в нашій країні. В. І. Ленін писав про героїчну боротьбу робітників і селян Росії за визволення, за соціалізм: «Жива творчість мас — ось основний фактор нової громадськості... Соціалізм не створюється за вказівками згори. Його духові чужий казенно-бюрократичний автоматизм; соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»[3].

Соціалістичне суспільство вивільнює величезні соціальні потенції людей, створює умови для об'єднання їхніх зусиль, спрямовуючи їх на освоєння природи, вдосконалення суспільних зв'язків і самих людей. Лише в соціалістичному суспільстві праця стала величезною силою розвитку самих народних мас. Тому зростання ініціативи кожного трудівника, зростання їхньої самодіяльності в праці — основна вимога до організації суспільної праці в період будівництва комунізму. Соціалістична дійсність сповнює працю високим духовним змістом, усуває роз-

---

[1] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 76.
[2] Там же, т. 32, с. 144—149; т. 31, с. 173—177.
[3] Там же, т. 35, с. 53.

рив між виробництвом і соціально-політичною сферою. Виробничі завдання стають політичними завданнями мас, а кожен передовик-виробничник — це разом з тим і громадський діяч.

У соціалістичному суспільстві в ході його розвитку участь в соціально-політичному житті стає правом і обов'язком кожної людини-громадянина. «...*Тільки* з соціалізму, — підкреслював В. І. Ленін, — почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі *більшості* населення, а далі всього населення» [1]. Партія прагне, щоб в умовах послідовного демократизму кожен трудівник ставав активним, свідомим діячем на користь суспільства. Це знаменує початок нового етапу в соціально-політичній діяльності людини, яка змінює і її саму. «...Ми послідовно, від з'їзду до з'їзду просуваємося до великої мети — побудови комуністичного суспільства, і чим ближча ця мета, тим вища енергія мас» [2], — вказував Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді КПРС.

З розвитком соціалістичного суспільства відбувається переворот в духовній діяльності людства, марксистська ідеологія стає ідеологією мас. Вперше в історії передова думка стає надбанням широких мас. «Сила нашого ладу в свідомості мас, — підкреслив Л. І. Брежнєв. — І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм» [3].

Буржуазні історики зводять історичний процес до діяльності «видатних осіб» і тим самим пропагують культ особи. В минулому столітті реакційний буржуазний філософ Ф. Ніцше твердив, що маси, суспільство служать «тільки фундаментом і щаблями, по яких обраний ряд істот може підніматися і досягти своїх вищих завдань...»

Сучасна буржуазна соціологія відмовляється від поняття «народ», зневажливо підмінюючи його поняттям «масова цивілізація», «масове суспільство» тощо. Буржуазні соціологи й історики прагнуть довести, нібито трудящим масам доступні і властиві лише початки духовної діяльності, нижчі інстинкти тощо. Вони всіляко перебільшують роль несвідомого і підсвідомого в поведінці мас. Окремі з них поділяють людство на «творчу

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 33, с. 95.
[2] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 5.
[3] Там же, с. 80.

меншість» і «нетворчу масу», розвивають «теорії» про «еліту», «обранців», які нібито творять історію. Мета цих теорій — намагання усунути від активної політичної діяльності народні маси і тим самим зберегти панування буржуазії, законсервувати капіталістичні відносини.

На противагу цьому марксистсько-ленінська історична наука, ставлячи на чільне місце вивчення історії народних мас — виробників матеріальних благ і творців історичного процесу,— вивчає роль видатних осіб з принципово інших позицій. У той час як буржуазні історики вважають народні маси пасивним «натовпом», який ведуть за собою «видатні особи», радянська історична наука, оцінюючи діяльність історичних осіб, виходить з того, інтереси яких соціальних груп, класів захищає той чи інший діяч, кому він служить — народові, прогресу чи експлуататорам, реакції. Марксизм-ленінізм не допускає заперечення або применшення ролі окремих осіб в історії. Йдеться про справді видатних людей, народних героїв, вождів робітничого класу, діяльність яких відбивала насущні потреби суспільного розвитку, цілих історичних епох. Тому В. І. Ленін підкреслював: «Марксизм відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій надзвичайним поєднанням цілковитої наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас, — а також, звичайно, окремих осіб, груп, організацій, партій, що вміють нащупати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами» [1].

Вищою формою суспільно-політичної організації, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства є Комуністична партія Радянського Союзу, яка, залишаючись партією робітничого класу, в результаті перемоги соціалізму в СРСР і зміцнення соціальної і ідейно-політичної єдності радянського суспільства стала партією всього радянського народу. Партія об'єднує на добровільних засадах передову, найбільш свідому частину робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції.

Результатом боротьби радянського народу під керівництвом КПРС є побудова розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні. Внаслідок ленінської політики і практики КПРС була забезпечена монолітна згур-

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 16, с. 22.

тованість радянського народу навколо партії. За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ, сильний єдністю мети і єдністю дій в боротьбі за торжество комунізму.

Особливо зросла роль партії, партійного керівництва у наш час. На цьому наголошував Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді на XXV з'їзді КПРС: «Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, наша діяльність на міжнародній арені настійно вимагають безперервного **підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах»** [1].

КПРС керує всією творчою діяльністю радянського народу, виробляє науково обгрунтовану внутрішню і зовнішню політику Радянської держави, об'єднує і спрямовує роботу державних органів і громадських організацій. Партія — ідейний вихователь радянського народу. Керуючись теорією марксизму-ленінізму, партія веде повсякденну пропагандистську і агітаційну діяльність, виховує трудящих у дусі комуністичної свідомості і моралі.

Отже, марксизм-ленінізм, відкинувши попередні тлумачення поняття «народні маси» як чогось безформного, позбавленого внутрішньої соціальної і політичної організації, науково обгрунтував поняття «народ», «народні маси». Народ — робітничий клас, який об'єднує навколо себе селянство, непролетарські верстви трудящих, — велика соціальна сила, здатна змінити увесь лад суспільства. В цьому сенс історії сучасності, зміст історичного процесу, який сьогодні визначається зростаючою активною і свідомою участю в ньому народних мас.

4. ПАРТІЙНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ. ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ

Марксизм-ленінізм про партійність історичної науки. Комуністична партійність — вища форма прояву об'єктивності. Принцип партійності в науці всебічно обгрунтований у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, в рішеннях КПРС. Партійність в суспільній науці зобов'язує «при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи» [2]. В класовому,

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 73.

[2] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 390.

антагоністичному суспільстві не може бути позакласового, безпартійного світогляду. Будь-яка суспільна наука є вираженням інтересів певних класів, світоглядом певної партії. Так само історія як наука являє собою одне з найважливіших теоретичних знарядь у руках певного класу.

Велике значення для розуміння проблеми партійності має вивчення досвіду боротьби В. І. Леніна проти буржуазного об'єктивізму. Він твердив, що безпартійність в буржуазному суспільстві є лише лицемірне, приховане, пасивне вираження приналежності до партії пануючих експлуататорських класів. «Безпартійність», тобто прихована, завуальована партійність, є ідея суто буржуазна, бо захищає політику буржуазії [1].

В. І. Ленін підкреслює, що так звана «об'єктивна» наука — це «*вся* казенна і ліберальна наука», яка «*захищає* наймане рабство» [2]. І далі він говорить: «Чекати безсторонньої науки в суспільстві найманого рабства — така ж дурненька наївність, як чекати безсторонності фабрикантів у питанні про те, чи не слід збільшити плату робітникам, зменшивши прибуток капіталу» [3].

Критикуючи народницьку ідеологію, В. І. Ленін підкреслював, що теоретична боротьба вчених-марксистів, які вивчають історію Росії, має бути спрямована «на *конкретне вивчення всіх форм економічного антагонізму в Росії, вивчення їх зв'язку і послідовного розвитку;* вона повинна *розкрити цей антагонізм скрізь, де він прикритий політичною історією, особливостями правових порядків, усталеними теоретичними передсудами.* Вона повинна *дати цільну картину нашої дійсності, як певної системи виробничих відносин, показати неминучість експлуатації й експропріації трудящих при цій системі, показати той вихід з цих порядків, на який вказує економічний розвиток*» [4]. У цих ленінських словах повністю розкрита суть принципу партійності в історичній науці, який вимагає глибокого вивчення реальних економічних суперечностей, аналізу взаємозв'язків між економікою і політикою, підпорядкування всієї теоретичної діяльності завданням соціального і національного визволення трудящих

---

[1] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 23, с. 39, 46.
[2] Див.: там же, с. 39.
[3] Там же.
[4] Там же, т. 1, с. 286.

В сучасну епоху партійність суспільних наук є результатом різкого розмежування класів, загострення класової боротьби. Проблема партійності набула особливого значення в пролетарський період революційного визвольного руху внаслідок поєднання наукової теорії соціалізму з практикою класової боротьби пролетаріату.

Марксистсько-ленінська партійність нерозривно поєднує в собі науковість, справжню об'єктивність, непримиренність до ідейних противників з революційною практикою, з самовідданим служінням робітничому класові, всім трудящим.

Марксистам-ленінцям, які своїми працями виражають інтереси трудящих мас, інтереси свободи і незалежності народів, соціальної справедливості, миру і соціалізму, нема чого підтасовувати факти, другорядне оголошувати головним, фальсифікувати суспільне життя. Підхід саме з позицій найреволюційнішого класу суспільства — робітничого класу — дає можливість всебічного об'єктивного аналізу дійсності. І навпаки, буржуазна наука привносить в свою оцінку історичних явищ точку зору панівних експлуататорських класів, яка суперечить об'єктивному ходові суспільного розвитку. Наприклад, в дворянсько-буржуазній історіографії селянські війни в Росії діставали негативну оцінку, розглядались з погляду експлуататорських класів як антисоціальне явище; лише історик-марксист, оцінюючи їх з позиції трудящих, робітничого класу, подає їх як боротьбу народних мас за своє соціальне визволення, як прогресивне явище в історії, тобто науково, об'єктивно і правильно.

Комуністична партійність не суперечить науковій об'єктивності, а повністю відповідає їй, оскільки класові прагнення пролетаріату збігаються з незалежними від волі і свідомості людей закономірностями розвитку суспільства.

Гігантські зрушення, які відбулися в світі за останні десятиліття, свідчать, що соціалізм — не тільки мрія людей, а й об'єктивна природно-історична необхідність. Ця об'єктивна необхідність неухильно прокладає собі шлях, незважаючи на опір експлуататорських класів. Водночас робітничий клас сам прагне до якнайшвидшого повалення капіталізму і встановлення соціалістичного ладу. Тому марксисти-вчені, провідники пролетарської партійності в науці, зацікавлені в тому, щоб пізнавати речі і

явища такими, якими вони є, повно, всебічно, в суворій відповідності з суспільними закономірностями.

Отже, оскільки вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку збігаються з інтересами робітничого класу, наукова об'єктивність історика-марксиста збігається з комуністичною партійністю. Але це не слід розуміти так, нібито принцип комуністичної партійності **наперед вирішує** питання про істинність пізнання істориком-марксистом, гарантує його від помилок. Суть принципу партійності полягає в тому, що він не заміняє собою спеціальних знань і професіональної майстерності історика, а дає йому **правильну позицію,** виходячи з якої, історик-марксист може розкривати рушійні сили історичного процесу, проникати в класову суть суспільних явищ, розвінчувати «надкласові» буржуазні теорії і, зрештою, при оцінці явищ відкрито ставати на точку зору найбільш передового, революційного — робітничого класу.

Марксизм-ленінізм підходить до питання про співвідношення партійності і наукової об'єктивності не абстрактно, а **конкретно-історично,** розглядаючи розвиток суспільства як процес, враховуючи умови місця і часу, в яких розвиваються історичні знання. Наукове висвітлення історичного минулого завжди було нерозривно пов'язане з боротьбою прогресивних суспільних класів, інтереси яких збігалися з вимогами об'єктивного ходу історії.

Так, передові буржуазні історики XVIII ст. в епоху революційної ломки феодальних устоїв (Вольтер, Кондорсе, Гердер) відкрито пов'язували свої погляди з певною класовою, партійною позицією, яка співпадала з прагненнями і надіями пригнічених мас, з їх боротьбою за визволення від феодально-церковного гніту,— тим самим відображали ідею прогресу суспільства, давали правильне висвітлення подій своєї епохи.

Сучасні реакційні буржуазні історики, виражаючи класові інтереси загниваючої імперіалістичної буржуазії, заперечують закономірний об'єктивний процес розвитку суспільства, що кінець-кінцем призведе до втрати буржуазією своєї влади, до повного визволення людства від капіталістичної експлуатації. Вони пропагують капіталістичний спосіб життя як єдино можливий, «природний». Тим самим сучасні буржуазні історики в своїх працях відбивають процеси реакційного переродження капіталізму і його духовної культури.

Нині буржуазні історики пропагують **об'єктивізм**, на ділі реалізують принципи буржуазної партійності, основна суспільно-політична тенденція якої — затушування, замовчування класових суперечностей і класової боротьби, заперечення класового аналізу історичних явищ, прагнення знайти «гармонію інтересів» класів і соціальних груп у сучасному капіталістичному суспільстві. Уникаючи широких узагальнень, буржуазні історики прагнуть сховатися від них в гущавині нетипових фактів, «доводячи», таким чином, те, що вигідно буржуазії.

Принцип партійності вимагає непримиренного ставлення до ідейних ворогів революційної теорії, рішучого і послідовного викриття їхніх поглядів. У цій ідейній боротьбі для історика-марксиста не може бути ніяких компромісів. В. І. Ленін вчив: «...питання стоїть *тільки так:* буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає (бо ніякої «третьої» ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, яке роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології). Тому *всяке* применшення соціалістичної ідеології, *всяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної» [1].

Непримиренність до ідейних противників марксизму-ленінізму знайшла своє вираження і закріплення в рішеннях з'їздів і конференцій КПРС, пленумів Центрального Комітету. Наша партія рішуче відстоює чистоту революційної теорії, викриває всілякі відступи від неї і дає їм послідовно класову оцінку.

В рішеннях партії з питань ідеології показано, що проповідь безідейності, аполітичності, безпартійності, об'єктивізму, всілякі спроби примирення з буржуазною ідеологією, найменші поступки їй завдають шкоди нашому народу і державі.

Виходячи з партійних рішень в галузі ідеологічної роботи, радянські історики:

глибоко вивчають дійову вирішальну роль трудящих мас на всіх ступенях розвитку суспільства, всебічно висвітлюють революційну боротьбу робітників і селян, боротьбу народів за своє соціальне і національне визволення;

розкривають в сучасних умовах зростаючу роль народних мас в економіці, політиці та ідеології;

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 6, с. 37—38.

висвітлюють керівну, революційно-перетворюючу діяльність Комуністичної партії;

ведуть аргументовану критику буржуазної ідеології, право- і «ліво-» ревізіоністських концепцій, викривають різного роду фальсифікаторів історії, які намагаються применшити міжнародне значення Жовтневої революції, шляху, пройденого нашою партією і народом, дають рішучу відсіч антикомунізмові й антирадянщині, опортунізмові всіх мастей [1].

Дійова критика буржуазної методології, її настанов і концепцій повинна мати місце не лише в теоретичних працях радянських істориків, а й у конкретно-історичних дослідженнях.

Принцип пролетарської партійності вимагає також викриття ревізіонізму в рядах робітничого руху, критики різноманітних форм спотворення і перекручення марксизму ревізіоністами і реформістами.

При цьому не слід забувати, що ідеологи і політики імперіалізму ведуть пошуки «нових» теорій і концепцій, відшукують будь-які щілини і можливості ідейного проникнення в країни соціалізму, роблять спроби більш тонко фальсифікувати наше минуле, «спростувати» марксистсько-ленінську концепцію природно-історичного процесу, заперечити ленінський принцип матеріалістичного історизму у вивченні людського минулого.

Принцип історизму в історичному дослідженні. Історизм — принцип наукового мислення, найважливіший метод діалектичного і історичного матеріалізму, що розглядає всі явища у виникненні і розвитку їх, на основі певних об'єктивних закономірностей. Історизм вимагає розглядати явища в їхньому внутрішньому зв'язку, в процесі взаємодії, у зв'язку з конкретними умовами, що їх породили. Марксизм-ленінізм учить, що природа і суспільне життя перебувають у безперервному русі, закономірному розвитку, закони якого можуть бути вивчені лише на основі пізнання його історії.

«Наше вчення... — не догма, а керівництво для дії. В цьому класичному положенні,— підкреслював В. І. Ленін, — з надзвичайною силою й виразністю підкреслено ту сторону марксизму, яку часто й густо випускають з уваги. А випускаючи її з уваги, ми робимо марксизм од-

[1] Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС, с. 29.

нестороннім, потворним, мертвим, ми виймаємо з нього його душу живу, ми підриваємо його корінні теоретичні основи — діалектику, вчення про всесторонній і повний суперечностей історичний розвиток...» [1]. Конкретизуючи поняття історизму, В. І. Ленін говорить: «Щоб справді знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосередкування». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння. Це по-1-е. По-2-е, діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі»., зміні... По-3-е, вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині. По-4-е, діалектична логіка вчить, що «абстрактної істини немає, істина завжди конкретна...» [2].

Історизм має першорядне значення для практики історичного дослідження. Вивчаючи історію суспільства, ми маємо справу з процесами. Кожна подія, кожен історичний факт може бути зрозумілим лише в розвиткові, у взаємодії з іншими суспільними фактами, явищами. З цього приводу В. І. Ленін зауважував: щоб науково підійти до вивчення питань суспільного життя, найважливіше — «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер» [3].

Ці ленінські теоретичні положення вимагають, по-перше, вивчати внутрішні закони суспільного явища, вичленовувати головні періоди його розвитку і його якостей; по-друге, враховувати своєрідність і єдність кожної даної соціальної структури, окремі елементи якої ми зрозуміємо лише, коли віднесемо їх до цілого; по-третє, бачити єдність, наступність і поступальність історичного процесу, в якому кожне явище зіставляється не лише з минулим, а й з майбутнім, в якому виявляються тенденції його дальшого розвитку. Усі ці вимоги внутрішньо пов'язані і взаємозумовлені [4].

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 20, с. 78.
[2] Там же, т. 42, с. 280.
[3] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 63.
[4] Див.: Советская историческая энциклопедия, т. 6, с. 454.

Марксизм-ленінізм учить, що без історичного підходу до суспільних явищ неможливе існування і розвиток науки історії. Марксистсько-ленінський принцип історизму докорінно відрізняється від методології буржуазної філософії, антиісторичної і метафізичної у самій своїй основі. Сучасна буржуазна наука відкрито відкидає принцип історизму, заперечуючи закономірності розвитку суспільства. Вороже ставлення ідеологів буржуазії до принципу історизму викликане тим, що об'єктивне значення явищ суспільного життя в зв'язку з умовами, що їх породили, незаперечно доводить історично минущий характер капіталістичного суспільства, його неминучу загибель.

Перед істориком стоїть вимога: послідовно і наполегливо проводити принцип історизму при поясненні і оцінці кожного суспільного явища, оскільки лише марксистсько-ленінський історизм є засобом правильного, об'єктивного відображення дійсності.

Класичним прикладом історичного підходу до суспільного явища є лекція В. І. Леніна про державу. В. І. Ленін зауважує, що держава існувала не завжди. «Був час, коли держави не було. Вона з'являється там і тоді, де і коли з'являється поділ суспільства на класи, коли з'являються експлуататори і експлуатовані» [1]. Давши картину історичної обстановки, в якій виникає держава класового суспільства, В. І. Ленін зазначає: «... в міру того, як виникає і міцніє суспільний поділ на класи, в міру того, як виникає суспільство класове, в міру цього виникає і міцніє держава». «Держава — це є машина для підтримання панування одного класу над другим» [2].

В. І. Ленін розглядає етапи розвитку держави та її форми. Спочатку виникла держава рабовласницька, але «зміна форми експлуатації перетворювала рабовласницьку державу в кріпосницьку...» [3]. А «коли кріпосне право було зруйноване ... — тоді на зміну кріпосницькій державі прийшла держава капіталістична...» [4]. Змінюються в процесі розвитку форми держави (форми гноблення), але суть та ж: держава, як і раніше, залишається машиною «для гноблення одного класу другим» [5]. В наш час буржуазна так звана демократична республіка є державою,

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 63—64.
[2] Там же, с. 67, 68.
[3] Там же, с. 70.
[4] Там же, с. 73.
[5] Там же, с. 70.

де панує капітал, незважаючи на парламент, слова про загальну рівність і т. ін. І тут В. І. Ленін робить науковий висновок: «Ту машину, яка називалась державою, перед якою люди спиняються з суєвірною пошаною і вірять старим казкам, що це є загальнонародна влада, — пролетаріат цю машину відкидає і каже: це буржуазна брехня. Ми цю машину відняли у капіталістів, взяли її собі. Цією машиною або дубиною ми розгромимо всяку експлуатацію, і коли на світі не залишиться можливості експлуатувати, не залишиться власників землі, власників фабрик.., ми цю машину віддамо на злом. Тоді не буде держави, не буде експлуатації»[1].

Історики, вчить ленінізм, враховуючи загальний хід і закономірність історичного розвитку, повинні показати разом з тим конкретний хід історії суспільства з усіма її відхиленнями, особливостями епох і країн, викласти історію народів у їх взаємозв'язку, з'ясувати своєрідність як у порядку, так і в формі розвитку.

Принцип історизму спрямований проти начотництва і догматизму в розумінні марксизму, проти відриву теорії від практики, проти відриву положень марксизму від тих конкретно-історичних умов, яких вони стосуються. Марксизм не визнає незмінних висновків і формул, обов'язкових для всіх епох і періодів.

Марксизм-ленінізм розвивається і вдосконалюється, збагачуючись новими висновками на основі узагальнення нових наукових даних досвіду класової боротьби робітничого класу, на основі розвитку історії в цілому.

Викриття фальсифікацій історичного процесу в сучасній буржуазній науці. Буржуазна історична наука, починаючи ще з середини XIX ст., перебуває у стані глибокої кризи. Вже тоді під впливом героїчних виступів робітничого класу, Паризької Комуни в роботах деяких істориків звучать нотки песимізму і розгублення поряд з різко ворожим ставленням до визвольного руху трудящих мас.

Перша світова війна і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції викликала ще більшу кризу буржуазної історичної думки. Це яскраво відбилось у роботі О. Шпенглера «Присмерк Європи», яка була опублікована на початку 20-х років XX ст., в якій гостро поставлено проблему занепаду капіталістичного світу. Буржуазні ідеологи XX ст. втратили впевненість у непоруш-

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 39, с. 78.

ності «європейської цивілізації», вони почали відчувати, що в них «грунт хитається під ногами» [1].

Центральний пункт боротьби в методології історичної науки — це питання про об'єктивну закономірність історичного процесу. Джерела цієї боротьби починаються з середини минулого століття. Страх буржуазії після революції 1848 р. і особливо після Паризької Комуни відбився в буржуазній ідеології у формі заперечення положень про об'єктивний характер законів суспільного розвитку, що веде до неминучої загибелі буржуазного і перемоги нового, соціалістичного ладу. Для спростування об'єктивності законів історичного розвитку буржуазні ідеологи твердять про непізнаванність цих законів. На їхню думку, якщо історичне пізнання має суб'єктивний характер, то внаслідок цього — в історичній науці панує релятивізм (відносність понять), отже, в безлічі відносностей губиться будь-яка закономірність.

Після перемоги Жовтневої революції буржуазія посилила боротьбу за своє панування на ідеологічному фронті. Причому, якщо раніше вели перед буржуазні ідеологи Західної Європи, то нині головну роль відіграють буржуазні історики-методологи США (Дж. Дьюї, Ч. Бірд, К. Рід та ін.). Для праць буржуазних істориків характерна відверта фальсифікація, ненависть до всього прогресивного, втеча від гострих проблем сучасності в давнину, щоб виправдати сучасне капіталістичне рабство рабством минулого, відхід від наукових узагальнень у гущавину одиничних фактів.

Сучасній буржуазній історичній науці притаманні ідеалізм в розумінні суспільного життя, заперечення об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, волюнтаризм, суб'єктивізм, намагання розглядати суспільні процеси як втілення в життя ідейних спонукань окремих людей, заперечення вирішальної ролі народних мас в історії, тощо. У сучасній буржуазній історичній науці відсутні наукові принципи періодизації. Буржуазна історична наука заперечує єдино науковий принцип періодизації — вчення про суспільно-економічні формації. Натомість вона прагне трактувати всесвітню історію як суму замкнених в собі цивілізацій (англійські буржуазні сучасні історики А. Тойнбі, Дж. Барраклоу), або ж твердить про принципову неможливість встановлення об'єктивної періодизації історичного процесу.

[1] Шпенглер О. Закат Европы, т. І. М.—Пг., 1923.

Вона не визнає об'єктивності історичних знань, її поглядам притаманні релятивізм і агностицизм, спроби підпорядкувати науку релігії. Так, буржуазні історики-ідеалісти твердять, нібито історична наука не відображає об'єктивної суспільної реальності, а історик сам творить історію, «упорядковуючи» події, підпорядковуючи їх своїм поглядам. Наприклад, італійський історик Ф. Колатті пише, що справжній історизм вимагає відмовитися від об'єктивної історичної дійсності, яку слід, вважає він, замінити «концепцією історичної істини, яка конструюється людською думкою».

Реакційні буржуазні історики підновлюють застарілі концепції про особливу творчу місію «західного духу», «західної цивілізації», про «неповноцінність» народів Сходу, про «вічність» і «непорушність» приватної власності, про «шкідливість» революційних перетворень суспільного життя і народних рухів тощо.

Уся буржуазна історична наука, прикриваючись гаслом «об'єктивізму», безпартійності, насправді глибоко партійна, вона веде запеклу боротьбу з історичним матеріалізмом, підмінюючи його різними ідеалістичними схемами, прямою апологією імперіалізму і монополій. Так, досить поширена теорія про те, що експлуатація і класові суперечності властиві лише початковим етапам капіталістичної індустріалізації, а в наш час між інтересами капіталу і праці існує гармонія.

Подібні теорії антинаукові за своєю суттю, оскільки ігнорують загальні закономірності розвитку капіталістичного ладу в епоху імперіалізму.

Однією з найбільш поширених різновидностей сучасної буржуазної ідеалістичної методології є презентизм (від англ. present — теперішній час). Суть її полягає в запереченні об'єктивного характеру історичного процесу.

Презентисти твердять, що кожне покоління пише історію заново. На відміну від тих істориків, які класовий характер своєї діяльності маскують «об'єктивністю», незалежністю від політики, презентисти (Дж. Дьюї, Ч. Бірд, К. Бекер, К. Рід) відкрито заявляють, що історик не може бути поза політикою, не брати участі в ідеологічній боротьбі. При цьому вони відмовляються від «об'єктивної науки», оскільки, на їхню думку, в історичній науці факти — ніщо, а точка зору історика — все. Боячись історичної правди, презентисти — ідеологи буржуа-

зії — прагнуть «осучаснити» історію, подати її факти в потрібному для імперіалістів світлі.

Проблема мінливості історичного пізнання, мінливості розуміння об'єктивного історичного процесу залежно від епохи, до якої належить історик, залежно від його класових позицій вирішується по-різному матеріалістами і ідеалістами. Матеріалісти вважають, що відображення об'єктивного історичного процесу в свідомості людей само є процесом наближення до абсолютної істини через пізнання відносних істин, тому воно хоч мінливе, але загалом дає вірне відображення об'єктивної дійсності. Ідеалісти ж заперечують об'єктивність історичного процесу, твердячи, що він є продуктом творчості історика, або ж проповідують агностицизм в пізнанні, відносність історичних знань.

За твердженням презентистів, історія завжди сучасна, оскільки вона є творінням духу, який діє під впливом сучасних йому інтересів. Так, вони твердять, що в кожному вчиненому нами духовному акті (а історія і є саме такий акт) міститься все минуле і, навпаки, минуле оживає лише тоді, коли історичні документи викликають і усталюють спогади про певний душевний стан (спогади ці, звичайно, можуть виступати лише «тепер», тобто є сучасними). Без такої духовної активності історичні пам'ятники — лише мертві предмети. Отже, історія, згідно презентизму, є своєрідним відображенням людського «я», викликаним сучасними потребами.

Все це характеризує концепцію презентизму як релятивістську. Релятивізм заперечує об'єктивну достовірність знання, оскільки пізнання, на думку релятивістів, є не відображенням дійсності, а лише творчістю суб'єкта, що пізнає.

Нині презентизм в умовах загостреної класової боротьби стає основним знаряддям американської буржуазної історичної науки. Буржуазна історична наука займається не стільки дослідженням минулого, скільки шуканням «виправдань» для капіталістичного ладу: доводить споконвічність приватної власності, нерівності, воєн, расових конфліктів, неповноцінність окремих рас і народів, панування в історії хаосу і сліпої випадковості.

Все це свідчить про духовну кволість сучасної буржуазної науки, її творче зубожіння і занепад. А головне: ідеологи імперіалістичної реакції — буржуазні історики

різних «напрямків» і «шкіл» — бояться визнати об'єктивну закономірність розвитку суспільства і можливість наукового передбачення, бо це означало б визнання неминучості загибелі капіталістичного ладу і перемоги соціалізму.

Своїми проповідями про виняткову роль «вищих» народів у світовій історії (чи то арійців, чи то англосаксів), своїми наклепами на історичне минуле радянських народів сучасна реакційна буржуазна історична наука служить політиці імперіалістичних держав.

Останнім часом, як свідчать XIII конгрес істориків у Москві (1970) та XIV міжнародний конгрес у Сан-Франціско (1975), у буржуазній історичній науці значно зріс інтерес до питань методології історії, зумовлених прагненням осмислити розвиток історії суспільства. У зв'язку з цим розширилося поле історичного дослідження в різних напрямках, досягнуто певного прогресу у розумінні зв'язків між розвитком історичної науки і суспільного життя. Неспроможною виявилася тактика замовчування марксистсько-ленінської історичної науки, хоч знайомство з нею все ще досить поверхове.

Певні зрушення в сучасній буржуазній історичній науці викликані всесвітньо-історичними успіхами світової системи соціалізму, розвитком визвольного руху у всьому світі. Все це впливає на дальше розмежування реакційних і прогресивних напрямів в буржуазній історичній науці. Загалом же причину підвищеного інтересу до методології історії слід бачити в загальній кризі всієї буржуазної філософської й історичної думки, яка змушена перед фактом переможного руху ідей марксизму-ленінізму зміцнювати свої позиції, підновлювати свої застарілі, «розхитані» вже методологічні основи.

В останні роки в буржуазній історіографії набирає поширення нова течія — структуралізм.

Основоположник структуралізму в методології історії — французький етнограф Клод Леві-Стросс, автор книги «Структурна антропологія», що вийшла у 1958 р.

В буржуазній методології наукового пізнання структуралізм виступив як антитеза суб'єктивістській ідеології, доведеній до краю французьким екзистенціалізмом. Передові буржуазні вчені-історики не погоджувались з точкою зору суб'єктивістів, які обмежували сферу історичного пізнання вивченням індивідуального і неповтор-

ного, абсолютизували роль пізнаючого суб'єкта, що призводило до заперечення будь-якого об'єктивного знання, протиставлення наук природничих і суспільних, до виключення всякої можливості застосування в історії точних методів дослідження.

У пошуках нової методології суспільного пізнання противники суб'єктивістсько-релятивістського напрямку виходили з прагнення усунути суб'єктивний момент як в об'єкті пізнання суспільства, так і в самому процесі пізнання.

Структуралісти звернули увагу передусім на ті прояви суспільного життя, які, на їх думку, були позбавлені суб'єктивного моменту, не відчули впливу з боку їхніх учасників. Такими проявами суспільного життя вони вважають структури.

Так, в об'єкті історичного пізнання головну роль замість суб'єкта зайняла структура. Структуралісти, звичайно, не могли не бачити, що далеко не всі суспільні структури вільні від суб'єктивного впливу. Тому вони виділили категорію так званих позасвідомих структур. Вивчення саме цих структур і повинно бути, на їх думку, головним завданням істориків.

Історик, писав К. Леві-Стросс, вивчаючи суспільне життя, передусім повинен виявити «всю сукупність позасвідомих структур». Досліджуючи подібні структури, історик одержує можливість зрозуміти і пояснити інші явища та сторони історичного розвитку, оскільки позасвідома діяльність людей завжди має одні і ті ж форми «для стародавніх часів і сучасності», а «структури одного типу можуть повторюватися на самих різних рівнях простору і часу». Отже, на думку К. Леві-Стросса, достатньо «виявити позасвідому структуру в основі кожного інституту і кожного звичаю для того, щоб одержати принципи обгрунтованої інтерпретації для інших інститутів і інших звичаїв».

Сукупність позасвідомих структур в суспільному житті, вважають структуралісти, досить широка. Такі структури властиві сімейним, родинним, шлюбним відносинам, системам міфів і легенд (переказів), звичаїв і традицій, різного роду суспільним інститутам тощо.

Економічний розвиток, на думку К. Леві-Стросса, — теж «у великій мірі історія позасвідомих операцій». Взагалі, всяка значна сукупність історичних явищ спирається на певну позасвідому структуру. З другого боку,

всі ці структури так чи інакше пов'язані з найбільш глобальними, так званими ментальними, позасвідомими структурами, які відображають уявлення людей про простір і час. Отже, принцип позасвідомого займає центральне місце у структуралістів в уявленні їх про об'єкт історичного пізнання.

Цей принцип визначив і саме розуміння ними сутності структури, її основних властивостей, згідно з яким суспільна структура, вільна від свідомих суб'єктивних впливів, являє собою щось гармонійне і внутрішньо не суперечливе. Її елементи і властивості взаємно урівноважені і взаємозв'язані. Структура не містить у собі нічого, що б могло скільки-небудь істотно її трансформувати і тим більше зруйнувати. До якісної зміни структури або її ліквідації можуть привести лише зовнішні по відношенню до неї фактори і впливи.

Позасвідомі історичні структури у структуралістів — щось не лише незалежне від активного впливу всієї різноманітності суспільної практики людей, яка проходить у складних і суперечливих умовах, але й споконвічне по відношенню до діяльності людей і суспільних відносин.

Так вирішено питання про об'єкт історичного пізнання, так вилучено з пізнання суб'єктивний фактор.

Друге своє завдання структуралісти вбачають в максимально можливому виключенні суб'єктивного моменту з процесу пізнання суспільного життя. Це досягається впровадженням у суспільні (в тому числі історичні) науки методів природничих і точних наук.

Головним методом, який може підняти на науковий рівень дослідження історії і, передусім, вирішити завдання вивчення структур, вважають структуралісти,— є моделювання.

Головна мета структурного дослідження — побудова моделі, що характеризує структуру. Структура і її суть можуть бути виявлені і пізнані лише в результаті побудови і вивчення моделі. Звідси випливає, що структура не лише існує незалежно і фактично поза зв'язком зі всією реальністю — суспільним життям, але й пізнається лише шляхом абстрактного аналізу дослідником моделі. Наприклад, модель, побудована за даними стародавності чи середньовіччя, може стати не менш ефективним засобом вивчення структури аналогічного явища або інституту в новий і новітній час, ніж аналіз відповідних конкретних даних.

Отже, моделювання з усім аналізом новітніх методичних і технічних засобів є для структуралістів основним методом історичного пізнання.

Структуралістська методологія історичного пізнання має певні переваги порівняно з суб'єктивістсько-релятивістською методологією. Передусім, висунувши як головний об'єкт історичного дослідження суспільні структури, структуралізм відкриває шлях до вивчення масових явищ суспільного життя і, відповідно, використання масових історичних джерел і даних. В результаті — історія подій, вивчення індивідуального і неповторного перестало бути єдиним об'єктом буржуазної історіографії.

Визнання структуралістами єдності всіх наук, їх спроба впровадити в історичну науку методи природничих і точних наук веде до вдосконалення дослідницького арсеналу істориків (на противагу описові, який панує в буржуазній історіографії), розширює можливості пізнання явищ суспільного життя.

Суб'єктивісти критикують структуралістів за ігнорування людини, її індивідуальності. Наприклад, буржуазний історик-ідеаліст Е. Сестан на XIV міжнародному конгресі історичних наук говорив про неприйнятність «домагань з боку адептів структурної історії нав'язати її, представити її як єдино «справжню» історію, єдино достойну бути дослідженою і вивченою, нехтуючи історією подій».

Історики-суб'єктивісти піддають сумніву можливість широкого застосування природничих методів. Критика ведеться переважно з боку консервативних кіл буржуазної історіографії, оскільки структуралізм — це новий і до певної міри прогресивний напрям буржуазної методології.

Водночас структуралізм заперечує марксизм, хоча й зазнає певного впливу з боку марксизму.

Обмеженість методології структуралізму — в її механістичному, недіалектичному характері, а також у тому, що теоретичною основою її є ідеалізм.

Структуралізм, обмежуючи сферу явищ суспільного життя вивченням структур, тим самим вириває із складної сукупності цих явищ лише один з компонентів і водночас ігнорує ту особливість об'єкта історичної науки, яка полягає в тому, що найголовнішу роль в суспільному житті відіграє свідома, активна і цілеспрямована діяльність людини, людей.

Структуралісти розглядають структури як позакласові і навіть позасоціальні категорії, споконвічні по відношенню до суспільної діяльності людей, як раз і назавжди дані, гармонійні і несуперечливі, позбавлені внутрішніх рушійних сил. Внаслідок цього суспільне життя з внутрішньо обумовленого і закономірного процесу перетворюється в нагромадження окремих структур.

Абсолютизуючи синхронний принцип вивчення явищ суспільного життя, структуралісти позбавляють історичну науку можливості вирішення одного з найголовніших завдань — показати поступальний шлях історичного розвитку. З процесу (природноісторичного) послідовної зміни суспільно-економічних формацій історія перетворюється в картину довічних і незмінних структур.

Висуваючи формально-логічні прийоми і засноване на них моделювання як єдиний метод пізнання суспільного життя, не приділяючи уваги суттєво-якісному аналізові, структуралізм веде до схематизації і формалізації процесу пізнання, до ігнорування ведучої ролі теорії в цьому пізнанні.

Для структуралістів історичний факт — абстракція, а його вибір визначається істориком. Це веде до суб'єктивізму. Наприклад, Леві-Стросс писав: історія «ніколи не буває просто історією, але є історією — метою» [1].

В сучасній буржуазній історичній науці відбуваються і певні прогресивні зрушення. Наприклад, відомий італійський філософ і історик Б. Кроче (1866—1952) перейшов з позицій суб'єктивно-ідеалістичних на позиції антиклерикалізму. З ліберально-позитивістських позицій він критикує реакційні буржуазні схеми «економічного психологізму», волюнтаризму і спіритуалізму. У праці «Історія як думка і як дія» (1950) він розвінчує «стовпів» буржуазної історії — Ранке, який був лише «приємним оповідачем», і Буркгарда, погляди якого антиісторичні, породжені панічним страхом перед зростанням демократії. Критикою реакційних сил, антифашистським духом пройнята його праця «Історія італійської історіографії» (1948). Проте, як ідеаліст, він виступає проти італійських істориків-марксистів (Сальвеміні, Каджезе), обвинувачуючи їх в абсолютизації економічно-юридичних факторів, у відкиданні факторів духовно-моральних, внаслідок чого ці філософи нібито «грішать проти повноти і гідності духу». Його спроба, характерна для лібера-

[1] Див.: «История СССР», 1976, № 5, с. 66—74.

льного буржуазного інтелігента, стати над партіями і класами, звичайно, не може сприйматися всерйоз. Але все ж його праці, які вказують на необхідність філософського осмислення розвитку історії, мають певну цінність.

Буржуазна наука не однорідна. Під впливом ідей марксизму-ленінізму, зростання сил миру, демократії і соціалізму багато буржуазних істориків виявляють інтерес до марксизму, шукають нових шляхів у науці, прагнуть до її прогресивного творчого розвитку. Ряд істориків у післявоєнний період роблять спробу засвоїти марксизм, як, наприклад, англійські історики Р. Хілтон, М. Добб, американський економіст і історик М. П. Суїзі, італійський історик К. Чіполла та ін.

Як свідчать матеріали XIV міжнародного конгресу історичних наук, серед сучасних буржуазних істориків зростає незадоволення підміною історії простим викладом чи описом фактів, нездатністю буржуазної історичної науки дати об'єктивне пояснення найважливіших історичних явищ. Дедалі більше вчених погоджується з тим, що зведення історії до чистої емпірики веде до втрати нею будь-якого суспільного значення. Відсутність оцінок, соціально значущих висновків відриває історичну науку від суспільної практики, позбавляє суспільство можливості збагачуватись історичним досвідом. Серед частини сучасних буржуазних істориків помітно також відхід від одверто суб'єктивістських і ідеалістичних позицій. Ці тенденції також є свідченням і результатом впливу на буржуазну історіографію марксистської теорії і методології історичного дослідження. Лицемірні скарги деяких буржуазних вчених на «однобокість», «недостатність» марксизму є, по суті, оборонною позицією буржуазної історичної науки. Водночас ці ж історики визначають, що вони не володіють якоюсь універсальною методологічною концепцією. Таким чином, усе це свідчить про внутрішні зрушення в буржуазній суспільній науці, про визнання нею безперспективності і безплідності перебування історика на старих, ідеалістичних, суб'єктивістських методологічних позиціях.

XIV міжнародний конгрес істориків з новою силою показав разючий контраст між непорушними теоретичними позиціями радянських істориків, які творчо володіють марксистсько-ленінським методом дослідження, і теоретичною безпорадністю, песимізмом, зневірою в су-

спільному значенні історії як науки серед буржуазних учених. Радянські історики, ведучи принципову і аргументовану критику різних побудов буржуазної методології історії, різноманітних ревізіоністських концепцій, спираються на міцний, справді науковий, марксистсько-ленінський метод пізнання суспільних явищ.

5. МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Особливість історичного дослідження. Історик-дослідник у своїй роботі користується різноманітними прийомами пізнання. Передусім це засоби (прийоми) наукового, абстрактного мислення. Історик має справу з **логікою** історичного процесу, в якому завжди треба розкрити причину і наслідок, взаємозв'язки тощо. Він збирає і перевіряє факти, пояснює і узагальнює їх. В його логічних операціях є багато спільного з діяльністю вчених в інших галузях знань, хоч тут є й певні особливості. Тому слід розвивати і вдосконалювати саме **історичне мислення,** враховувати його специфіку.

Для того щоб вдосконалювати здатність і уміння історичного підходу до суспільних явищ, слід: а) правильно визначати характерні (істотні) риси даного суспільного явища; б) виявляти причини і корені його, обставини і умови, в яких воно виникло, взаємозв'язки; в) усвідомлювати минущий характер суспільного явища (плинність подій), прагнути з'ясувати етапи його розвитку, його значення, різноманітність конкретного вияву історичної закономірності; г) визначати тенденції розвитку, закладені в кожному історичному явищі, суспільні мотиви, які визначають діяльність суспільних груп і окремих історичних осіб; д) мати здатність оцінювати історичне явище — визначати його класову природу, міру прогресивності, прагнути вивести з фактів минулого «уроки історії».

Крім цього, на відміну від дослідників природничих наук, історик широко вдається до засобів **образно-емоційного мислення.** Історик повинен викладати матеріал жваво, образно, доброю літературною мовою. Те, що для природодослідника може бути додатковим засобом, для історика стає правилом. Це пояснюється **специфікою** предмета історичної науки.

Предметом історії є вивчення законів суспільного розвитку в їхніх конкретних проявах. Її завдання — відтворити історичну дійсність в **єдності необхідного і**

випадкового, відтворити реально пройдений людством шлях у всій різноманітності і неповторності подій, що відбулися.

Схема історичного процесу — це ще не історія, так само як сюжет і ідея — ще не художній твір. Кожна історична подія має індивідуальні, лише їй властиві риси, і обов'язок історика полягає в необхідності зберегти їх для нащадків.

Інтерес до подій історії визначається тим, що її **творять люди.** Історична оповідь — це оповідь про людські долі і звершення. Творець історії — народ, що складається з особистостей, кожна з яких має своє особливе, індивідуальне обличчя. Тому законною є вимога до історика — показати типових представників народу, відтворювати долі людей, їхні прагнення, помисли і звершення.

Історик-науковець у своїх працях, використовуючи багатий конкретний, фактичний матеріал, повинен дати яскраву і переконливу картину минулого людства. Це тому, що в них відтворюється життя суспільства через одиничні, найбільш характерні, **типові** події. Ними є великі історичні звершення: революції, визвольні рухи, досягнення в галузі матеріальної і духовної культури, в яких і розкривається «смисл епохи». Однак не лише великі, а й окремі, незначні події можуть, як у фокусі, концентрувати певні риси епохи. Привертаючи увагу до них, історик не лише пожвавлює оповідь, а й надає їй додаткової пізнавальної сили.

Справжній історик наочно, зримо уявляє собі, про що збирається розповідати. Цим також досягається велика сила емоційного впливу. Поряд з **понятійним** мисленням в арсеналі його пізнавальних засобів є й **образне** мислення, яке породжує чуттєво-конкретні картини відтворюваного минулого.

Іноді вважають, що образність і емоційність в історії як підхід до вивчення суспільних явищ нібито знижують цінність цієї науки, а тому акцентують увагу на сторонах історичного дослідження, спільних з природничими. Проте не слід протиставляти логічне і образне в історичному пізнанні. Образний метод узагальнення, розкриття **суті** через **явище** лише розширює пізнавальні можливості історичної науки. Отже, історичне дослідження — це своєрідний **синтез** теоретичного і художнього освоєння світу.

Історик-науковець не має права захоплюватись і домислювати; але коли він виявляє типове явище і правди-

во та яскраво розповідає про нього, його праця набуває не тільки пізнавального, а й естетичного, виховного значення.

Опосередкованість історичного досвіду; історичні джерела; спеціальні історичні дисципліни. На відміну від емпіричного матеріалу природничих наук, який можна спостерігати безпосередньо і навіть відтворювати експериментально, історичні факти і явища належать до минулого людства. Їх не можна, за винятком тих випадків, коли йдеться про сучасні події, спостерігати безпосередньо; їх можна відтворювати на основі певних **історичних джерел.** Іншими словами, історичні знання є продуктом досвіду, але не безпосереднього, а, головним чином, опосередкованого, побічного.

Історичні джерела — своєрідна об'єктивна передумова пізнання минулого. Без дослідження, опрацювання їх неможливе вивчення історичної дійсності.

В радянській історичній науці ще нема єдиної думки в питанні визначення поняття «історичне джерело». «Історичне джерело,— вважає радянський історик І. М. Крип'якевич, — все те, з чого можемо добути відомості про минуле». Це речові і письмові, усні (мовні) й побутові пам'ятки [1]. За визначенням іншого історика О. П. Пронштейна, «історичними джерелами можна вважати всі продукти діяльності людей, які містять у собі факти, що безпосередньо відображають реальні явища суспільного життя і свідчать про закономірний процес розвитку людського суспільства»[2]. Нарешті, в «Советской исторической энциклопедии» історичні джерела визначаються як **все те, що безпосередньо відображає історичний процес і дає змогу вивчати минуле людського суспільства, тобто все створене раніше людським суспільством і що дійшло до наших днів у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, ідеології, звичаїв, мови** [3].

При використанні джерел перед істориком постають важливі у **гносеологічному плані** питання: по-перше, про природу історичних джерел та відношення їх до

---

[1] Див.: Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень.— «Український історичний журнал», 1967, № 2, с. 102—103.

[2] Пронштейн А. П. Методика исторического исследования. Ростов-на-Дону, 1971, с. 18.

[3] Див.: Советская историческая энциклопедия, т. 6. М., 1965, с. 591.

об'єктивної історичної дійсності, а також до самого процесу історичного пізнання;

по-друге, про **класовий** зміст і співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в джерелах.

Буржуазні методологи історії, виходячи з позицій суб'єктивного ідеалізму, ототожнюють об'єктивне історичне минуле, яке існує у формі джерел, з історичною свідомістю, заперечують відображення об'єктивної історичної реальності в свідомості автора того чи іншого історичного документа.

Марксистсько-ленінська методологія історії розглядає історичні джерела як такі, що існують об'єктивно, незалежно від нашої свідомості.

Джерела є спадщиною минулого **людського** суспільства, отже матеріальним продуктом **діяльності людей.** Саме як результат певної людської діяльності джерело існує у формі об'єкта: реальне існування його дає можливість пізнати минуле. Водночас, оскільки в джерелі втілена в певній об'єктивній формі не лише матеріальна, а й **духовна** діяльність людини в минулому, ми розглядаємо його як єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Слід, однак, підкреслити об'єктивний зміст історичного джерела. Хоч в ньому і втілена індивідуальність автора, його творча думка, проте **суть** джерела визначається **конкретними історичними умовами,** які впливають на світогляд автора і, відбиваючись у його свідомості, знаходять своє вираження в історичному джерелі. «Історичне джерело — це така пам'ятка людського минулого, яка несе на собі відбиток свого часу, котра відображає дійсність крізь призму соціально-економічних, політичних, естетичних і інших уявлень, крізь призму життєвих інтересів людей, що створили цю пам'ятку»[1].

Ленінська теорія відображення заперечує відрив ідеального від матеріального, відображення від відображуваного, так само як і ототожнення їх. «Зображення необхідно і неминуче передбачає об'єктивну реальність того, що «відображається» [2]. Спираючись на ленінську теорію відображення, радянська історична наука відкидає зведення об'єктивного історичного минулого, так само як і історичних джерел, до історичної свідомості,

[1] Данилов В. П., Якубовская С. И. Источниковедение и изучение истории советского общества.— «Вопросы истории», 1961, № 5, с. 6.

[2] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 18, с. 229.

тобто об'єктивного — до суб'єктивного. Свідомість минулих поколінь, що знайшла своє різноманітне вираження в джерелах, оскільки вона являє собою ніщо інше як **відображення,** не виключає, а навпаки, передбачає існування об'єктивного минулого. Як відображення минулого, ця свідомість є ідеальним , тоді як відображене нею минуле, що становить **зміст історичного джерела,** є об'єктивним, існуючим незалежно від будь-якої свідомості.

Історичне минуле, об'єктивна дійсність, яка реально існувала і існує в даний момент, не лише відображаються, а й втілюються в історичному джерелі. Відображення дійсності у джерелі — це характерний процес виникнення у свідомості його автора уявлень, образів реального оточення і створення на основі їх різних об'єктів (речей, рукописів, фольклорних пам'яток, звичаїв тощо), які зберігають у своєму змісті ці уявлення і образи, отже, тим самим відображають реальну дійсність. Вона може відбиватися у джерелі або відразу, або протягом тривалого часу, оскільки пам'ять і свідомість людини здатні відтворювати події минулого в уяві і після того, як вони мали місце. Отже, відбиття дійсності у джерелі — складний психічний процес, зумовлений не самою по собі психікою людини, а наявністю об'єктивної реальності і здатністю людини її відображати. Це відображення дійсності в історичному джерелі набирає різних форм, а складність їх залежить від складності структури даної історичної дійсності. Слід також мати на увазі, що будь-який історичний документ, відтворюючи з більшою або меншою повнотою певні події та явища, сам є невід'ємною частиною дійсності, яка втілюється в історичному джерелі. Отже, немає й не може бути джерела поза часом і простором; воно є частиною історичного минулого, за якою ми відновлюємо ціле.

«Історичне джерело, — твердить радянський історик Л. М. Пушкарьов, — не тільки містить у собі факти, потрібні дослідникові; воно саме завжди є одночасно історичним фактом, і його можна правильно зрозуміти й оцінити лише як таке. Тільки враховуючи складну діалектичну єдність втілення й відображення дійсності у джерелі, можна визначити його джерелознавчу цінність. Це —дві сторони одного й того ж явища: по-перше, відбиття у документі тих фактів, явищ, подій тощо, які відбувалися до його виникнення і відклалися в ньому як розповідь про минуле, по-друге, втілення тих фактів,

явищ, подій тощо, які мали місце в момент виникнення або створення історичного джерела» [1].

Відображаючи історичну дійсність, суспільне буття, джерело саме є його частиною, окремим конкретним випадком його виявлення, втілення. При аналізі того або іншого джерела ми виявляємо, яким чином відображені в ньому конкретні факти, події, явища минулого і як втілені ідеї, теорії, погляди, характерні для даного середовища або для автора пам'ятки. Особливості відображуваної дійсності можуть бути відтворені в різноманітних формах залежно від типу, роду або виду історичного джерела.

Буржуазні історики в своїй класифікації джерел виходили з ідеалістичних засад. Тому критерієм поділу джерел на роди і види у них служить «фактор людської психіки» (наприклад, у російського буржуазного історика Лаппо-Данилевського). Сучасні ж буржуазні історики йдуть далі: вони вважають, що будь-яка класифікація суб'єктивна, оскільки значення джерел залежить лише від самого історика, його знання, «уміння використати інструменти роботи», або ж взагалі відносять історичні джерела до категорій, що існують лише в уяві, мисленні людей.

Лише радянські історики по-науковому підходять до питання про класифікацію джерел. Саме радянські дослідники внесли нове, діалектико-матеріалістичне розуміння як у визначення історичного джерела, так і у вибір критеріїв, класифікації.

Найбільш поширеною системою класифікації джерел у радянській історичній науці є **класифікація за видами.** Виходячи з діалектико-матеріалістичного розуміння єдності змісту і форми джерела, історики в основу класифікації кладуть його вид, тобто внутрішню, притаманну змістові, структуру джерела.

Історичне джерело, як і будь-яке явище, постійно розвивається, а тому його форма відстає від змісту і на певному етапі вступає з ним у суперечність. Отже, форма джерела має певну стабільність, статичність. Наприклад, є види актових матеріалів, властиві всім історичним формаціям (від феодалізму і до соціалізму включно), на-

---

[1] Пушкарьов Л. М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі. — «Український історичний журнал», 1969, № 10, с. 58—59.

приклад купча; є й такі види, що характерні лише для однієї формації, наприклад літописи. Ця стійкість форми історичного джерела і водночас її зв'язок із змістом джерела визначили постійність **прийомів вивчення** форми джерела, специфіку аналізу окремих видів джерел. Виходячи з цього, історичні джерела **за методом аналізу їх** поділяють на: а) речові; б) письмові; в) усні (фольклорні); г) етнографічні; д) лінгвістичні.

Кожна з цих груп джерел має свій метод аналізу, тому всередині кожної групи джерела поділяються за методами вивчення. Так, власне історична наука класифікує свій матеріал за видами (літописи, хронографи, акти тощо), фольклористика за жанрами (пісні, казки, прислів'я і приказки тощо) і т. ін.

Оскільки зміст історичного джерела постійно змінюється, не можна дати єдину класифікацію для всіх віків і країн. Так, з часом одні види історичних джерел (літописи, хронографи) відмирають, виникають інші (періодична преса, листівки, фото-, кіно-, фонодокументи). Тому схема видової класифікації джерел періоду давньоруської держави, природно, відрізняється, скажімо, від схеми джерел радянського періоду історії СРСР. Ця схема найгрунтовніше розроблена в працях акад. М. М. Тихомирова і В. К. Яцунського [1].

У радянській історіографії існує й інша система класифікації історичних джерел, за якою в основу класифікації кладеться не форма (вид) джерела, а його **зміст,** ті відомості, які він може дати. Автори цієї схеми — О. О. Зимін і акад. Л. В. Черепнін — виходять з домінуючої ролі змісту джерела над його формою. Згідно з цим критерієм, усі джерела поділяють на три великі групи: джерела, що характеризують: а) соціально-економічну історію; б) історію зовнішньої і внутрішньої політики; в) історію суспільно-політичної думки і культури. Проте практика джерелознавчого аналізу заперечує таку класифікацію. Адже ряд пам'яток комплексного характеру (літописи, хронографи, «Руська правда») містять

---

[1] Див.: Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, вып. 1. Учебное пособие. М., Изд. соц.-экономич. литературы, 1962, с. 6; Яцунский В. К. К вопросу о классификации письменных исторических источников в курсе источниковедения истории СССР.— «Труды Московского гос. историко-архивного института», т. 11. М., 1958, с. 133—139.

відомості як з історії суспільно-економічних відносин, так і зовнішньої та внутрішньої політики, культури тощо. До того ж при такій класифікації джерел в одну групу попадають документи, що вимагають різних прийомів аналізу.

Дехто пропонує класифікувати джерела, виходячи з **походження** документа, пояснюючи це тим, що саме походження є найбільш об'єктивним показником, пов'язаним із закономірностями розвитку внутрішньої структури суспільства. Під походженням документу розуміють «суму ознак, що визначають місце джерел в суспільному житті, цільове призначення їх, авторство, обставини появи». Виходячи з цього, історичні джерела поділяють на три типи: а) джерела, що виникли в сфері соціально-економічних відносин; б) джерела, що виникли в сфері соціально-політичної боротьби, суспільної думки і культури; в) джерела сімейно-особистого походження [1].

Проте й така класифікація має значні недоліки, адже ряд пам'яток виникло водночас і у сфері соціально-економічних відносин і в сфері соціально-політичної боротьби, оскільки це дві сторони єдиного суспільного процесу. Так само джерела сімейно-особистого походження могли виникнути як у сфері соціально-політичної боротьби (листування державних діячів), так і в сфері суспільної думки і культури (спогади російської письменниці XIX ст. Панаєвої, близької до «Современника», листування Стасова — відомого російського культурного діяча XIX ст.).

Існують також інші класифікаційні принципи. Наприклад, письмові джерела класифікують: за класовою ознакою; за походженням (службові й особисті); за технікою і способами відтворення; за значенням, обсягом і характером; за формою (білові, чорнові тощо); за вірогідністю (вірогідні, підроблені тощо); за документальністю (актові, оповідні); за змістом [2].

Важливою є також класифікація джерел за ступенем **близькості джерела до відображеної в ньому події, явища.** За цією ознакою джерела поділяються на два типи:

---

[1] Див.: Каштанов С. М., Курносов А. А. Некоторые вопросы теории источниковедения.— «Исторический архив», 1962, № 4, с. 179—180.

[2] Див.: Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961, с. 37—47.

а) **історичні залишки** — тобто матеріал, що дійшов до нас прямо з минулих часів, тобто виник без будь-якого наміру зберегти пам'ять про давні події (наприклад, фізичні останки людей і рештки тварин, продукти давнього виробництва, пам'ятники будівництва, документи, листи, елементи давньої мови, звичаї);

б) **історична традиція** — джерела, які створено з наміром передати майбутнім поколінням знання про колишні події (історичні написи, малюнки і скульптури, історичні поеми, літописи, біографії, мемуари) [1].

Проте в новітній літературі ставиться під сумнів логічність такого поділу. Будь-який історіографічний факт, починаючи з найпершої спроби усвідомити минуле і кінчаючи різноманітними історичними працями сучасності, — є одночасно й історичним джерелом, що характеризує наукове або суспільно-політичне життя свого часу. Іншими словами, історичне дослідження є джерелом не тільки для історіографії, а й для історичної науки загалом. Так, наприклад, праці В. І. Леніна є водночас найважливішим джерелом з історії становлення пролетарської ідеології в Росії наприкінці XIX — початку XX ст.

Отже, не можна протиставляти джерело дослідженню, оскільки останнє є частиною першого, більш загального. Це протиставлення неправильне так само, як і поділ історичного матеріалу на «історичні залишки» й «історичну традицію». Як кожна «традиція» є водночас і «залишком» своєї епохи, так і будь-яке дослідження є водночас джерелом для характеристики тієї епохи, в яку воно виникло. По суті історичне дослідження нічим не відрізняється від оповідного історичного письмового документа. Як і останній, історична праця дійшла до нас в опосередкованому (через свідомість автора історичної праці) вигляді. Наприклад, історичні праці Геродота, Фукідіда та інших античних авторів є важливим історичним (часто єдиним) джерелом.

Багато історичних джерел (у тому числі й історичні праці) у свою чергу грунтуються на інших джерелах, що виникли раніше, тобто на першоджерелах. Саме першоджерела незалежно одне від одного і хронологічно найперші, порівняно з іншими пам'ятками, що дійшли до нас, відобразили той чи інший історичний факт, подію або їхні

[1] Див.: «Український історичний журнал», 1967, № 2, с. 102.

деталі. Тому важливо, визначаючи походження і склад історичного джерела, виявити ті першоджерела, на яких вона грунтується, щоб позбутись мимовільних спотворень історичної дійсності.

Розробкою методів вивчення і використання історичних джерел займається допоміжна історична дисципліна — *джерелознавство.*

Джерелознавство займається класифікацією і критикою джерел, вивченням походження їх, класового характеру і призначення, вірогідності і фактичної цінності. Завдання джерелознавства полягає, крім того, в синтетичному вивченні цілого комплексу джерел у всій їхній багатогранності і різноманітності, у їхньому взаємозв'язку і взаємозалежності. Радянський джерелознавець, що стоїть на позиціях комуністичної партійності, не піддається впливу буржуазного об'єктивізму, не опиниться в полоні документального матеріалу.

Для буржуазного джерелознавства характерним є формальний підхід до джерел; класифікація і вивчення їх проводиться у повному відриві від соціально-економічних відносин і класової боротьби. Для буржуазного джерелознавства характерне також витлумачення джерел в ідеалістичному дусі, тенденційність у доборі їх. Нерідко, виконуючи класове замовлення монополістів, буржуазні вчені вдаються до прямої фальсифікації джерел. Прикладом такої фальсифікації може бути видана держдепартаментом США у 1948 р. збірка «документів» про радянсько-німецькі відносини у 1939—1941 рр.[1]

При дослідженні джерелознавець залучає широке коло джерел. Однак не всі вони рівноцінні. Тому передусім слід виявити історичну цінність джерела і його місце серед інших джерел. Без критики і встановлення достовірності джерела історик може прийти до антинаукових, неправильних висновків.

Критика джерела поділяється на **зовнішню** і **внутрішню.**

Зовнішня критика джерела полягає в аналізі зовнішнього виду документа: лицевих знаків, паперу, почерку, у встановленні часу походження і обставин появи того чи іншого джерела. Якщо документ належить до історико-літературних творів, слід встановити автора цього доку-

[1] Див.: Фальсифікатори історії (історична довідка). К., Держполітвидав УРСР, 1952.

мента, вивчити його біографію, визначити його класову належність, світогляд. Вірогідність джерела можна визначити лише за допомогою його ретельного аналізу.

Внутрішня критика джерела встановлює його призначення, зміст, тему, завдання. Тут слід не просто розібратися в тексті, мові і термінології, а й розкрити ідейний задум, практичні цілі, політичну тенденцію документа.

Внутрішня критика — це головним чином критика змісту джерела. При цьому звертається увага на вірогідність, повноту і фактичну цінність джерела, на світогляд автора документа, а тим самим визначається його значення для вивчення даної епохи. Слід при цьому дотримуватися ленінського положення: щоб «за всякими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів» [1], «дошукуватись *класової реальності*» [2].

Класичними прикладами пояснення документального матеріалу буржуазної епохи можуть бути окремі праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, наприклад, критика буржуазних газет і дипломатичних документів в статтях К. Маркса і Ф. Енгельса [3], або Ф. Енгельса «Брентано contra Маркс. З приводу мнимої фальсифікації цитати. Історія питання і документи» [4]; праці В. І. Леніна, присвячені фабричному законодавству царського уряду: «Новий фабричний закон», «Розвиток капіталізму в Росії», «До питання про нашу фабрично-заводську статистику» [5].

Відображення об'єктивного минулого в писемних джерелах виступає в матеріальній оболонці, у **мовній**, термінологічній формі. За цією формою відображення ми можемо судити не лише про сам факт відображення, тобто про свідомість людей минулих часів, а й про саме відображуване минуле (не ототожнюючи їх).

За допомогою термінологічного аналізу писемних джерел ми здійснюємо наукове пізнання відображуваного в джерелах минулого. Справді, термінологія джерел має

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 23, с. 46.

[2] Там же, т. 37, с. 280.

[3] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 218—551; т. 9, с. 1—550.

[4] Див.: там же, т. 22, с. 91—176.

[5] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 2, с. 251—300; т. 3, с. 433—444; т. 4, с. 1—33.

певний зміст, який відображає реальні процеси, явища минулого (хоч виникнення терміну зумовлено також розвитком самої мови).

Зміст історичних джерел термінів (наприклад, «холопи», «закупи», «старожильці», «новоприходці» і т. ін.) відображає реальну дійсність, і це є передумовою для створення наукових понять на основі цих термінів, отже, наукового відображення минулого. Для цього, роблячи термінологічний аналіз, дотримуємося таких вимог: а) йти не від термінів до з'ясування фактів, а самі терміни пояснювати умовами, в яких вони виникали; б) усвідомити багатозначність терміна, розглянути якомога повніше всю сукупність джерела, де він вживається; в) до аналізу терміна підходити історично — розкривати значення останнього в його розвитку, простежувати зміну значень у зв'язку з розвитком самої історичної дійсності; г) в ході критичного витлумачення змісту джерел відділяти **об'єктивний** зміст терміна від **суб'єктивних** його перекручень у джерелах.

Джерела вивчаються у виникненні і розвитку їх, оскільки лише таке вивчення дає можливість простежити тенденцію розвитку певного суспільного явища, допомагає розкрити закони суспільного розвитку того чи іншого історичного періоду. Історик повинен зіставляти джерела і порівнювати їх між собою. В. І. Ленін писав: «Критика повинна полягати в тому, щоб порівняти й зіставити даний факт не з ідеєю, а з іншим фактом; для неї важливо тільки, щоб обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являли собою, один у відношенні до другого, різні моменти розвитку, причому особливо необхідно, щоб з такою ж точністю був досліджений весь ряд певних станів, послідовність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку» [1].

Так, вивчення пам'яток законодавства (наприклад, «Руської правди») полягає передусім у порівнянні окремих варіантів, редакцій, що й дає можливість вивчати послідовність розвитку суспільного явища (в даному разі, наприклад, феодального права).

Історик не може замикатись у вузькій сфері своєї спеціальності, бо в такому разі його критика джерел буде неповною. Він повинен бути обізнаним і з природничими науками: геологією, палеонтологією, фізичною географі-

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 155—156.

єю, антропологією, етнографією; з суспільними науками: філософією, політекономією, історією економічних вчень, історією народного господарства, історією держави і права, філологією, володіти методами статистичної обробки матеріалу. Історик повинен знати іноземні мови. Це дає можливість вивчати в оригіналі іноземні джерела, стежити за іноземною спеціальною літературою.

Історик, звичайно, передусім повинен добре знати історію свого народу та сусідніх народів, побут, культуру (мистецтво, фольклор) та ін.

Опрацьовуючи джерела, історик повинен засвоїти також ряд допоміжних історичних дисциплін, змістом яких є технічні прийоми аналізу і використання історичних джерел. До них належать: **палеографія,** яка вивчає еволюцію зовнішніх ознак писемних пам'яток — їх графіку (еволюцію графічних форм літер), матеріал і знаряддя письма, орнамент, писемні знаки; палеографія встановлює прийоми читання старовинного письма, вивчає час складання документа; **дипломатика,** яка займається формальною критикою історичного джерела, встановлює принципи класифікації їх, еволюції, формуляр, термінологію та ін.; **археографія,** що розробляє прийоми і принципи публікації історичних джерел; **архівознавство,** яке займається питаннями зберігання джерел.

Велике значення для історика мають: **епіграфіка,** яка вивчає написи на речових пам'ятках, могильниках, статуях, архітектурних спорудах, начинні, скелях і т. ін. (епіграфіка ставить за мету встановлення автентичності напису, його прочитання і відтворення з метою наукової публікації); **нумізматика** — вивчає монети і медалі (монети дають можливість вивчати торговельні зв'язки, техніку і мистецтво даного народу); **хронологія,** яка вивчає системи літочислення; **метрологія** — вивчає різні міри (ваги, ціни, довжини, обсягу) в їх історичному розвитку; **сфагістика** — вивчає печатки державних, громадських організацій і приватних осіб; **геральдика** — вивчає герби (державні, дворянські, цехові); **генеалогія** — вивчає родоводи окремих політичних діячів, особливо феодальної епохи. Значну роль відіграє також **історична географія,** яка вивчає розміщення історичних подій у просторі, визначає кордони і місцезнаходження країн, шляхи пересування народів, взаємовплив географічного середовища і суспільства та ін. Історичні карти, як складені в часи позначених на них подій, так і такі, що відтворюють на

основі ряду джерел картину минулого, є дуже важливим матеріалом для дослідника. Власні імена та географічні назви минулих часів та їхні зміни, еволюцію визначають **ономастика і топоніміка.**

Критичне вивчення джерел вимагає від дослідника комплексного застосування методики, заснованої на прийомах, вироблених цілим рядом названих дисциплін. З другого боку, загальні методологічні прийоми, вироблені марксистсько-ленінським джерелознавством, лежать в основі всіх допоміжних дисциплін.

Шлях історичного дослідження; історичний факт та його інтерпретація. Об'єктом історичного дослідження, пошуку є, з одного боку, продуктивні сили суспільства в їх взаємодії з географічним середовищем, народонаселенням, речові форми виробничо-економічного життя суспільства, з другого — людина у всій різноманітності її зв'язків з іншими людьми, особистих її цілей і прагнень. При цьому і продуктивні сили суспільства розглядаються істориком як результат суспільної діяльності людини.

Тому основним напрямком наукового пошуку історика є виявлення і вивчення закономірностей людської діяльності, в якій реалізується єдність «речової» (виробничої) і «людської» сторін історичного процесу. Історик у своїх дослідженнях виходить з об'єктивних історичних закономірностей, виявляючи «загальну рівнодійну» (Ф. Енгельс), що складається з інтересів, прагнень людей і є усередненим результатом суспільних відносин; його завданням є виявлення всіх конкретно-історичних обставин цієї дії «загальної рівнодійної».

В історичній науці — як і в кожній науці — наукові завдання постають в результаті: 1) необхідності розв'язання назрілих суперечностей суспільного розвитку, задоволення певних об'єктивних суспільних потреб; 2) необхідності розв'язання внутрішніх суперечностей розвитку науки — потреб об'єктивної логіки розвитку історичного пізнання. Отже, наукове завдання постає як об'єктивний чинник розвитку науки. Його виникнення має характер дії природного закону, історичної необхідності, яка втілюється в загальних законах суспільного виробництва і яка «нав'язується» історичній науці, робить практичне розв'язання виниклого завдання неминучим, актуальним [1].

---

[1] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 461.

Шлях наукового пошуку історика-науковця лежить між виникненням наукового завдання і його розв'язанням. Можна виділити такі етапи цього шляху: наукова проблема — добір історичних джерел — встановлення історичних фактів — теоретичне узагальнення їх — систематизація історичних фактів і абстракцій в історичний опис (схему), нарешті, — побудова історичного пояснення.

Наукове історичне дослідження відображає певну проблемну ситуацію, яка фіксує: а) необхідність переходу від відомого до невідомого, від незнання невідомого до пізнання його суті; б) суперечності між науковим завданням і існуючими в історичній науці засобами його розв'язання; в) багатоваріантність можливих шляхів виявлення засобів, за допомогою яких можна було б вирішити наукову проблему; г) умови виникнення наукового завдання.

Історичне дослідження починається з добору джерел. Дослідник визначає місце і зв'язки джерела в ланцюзі історичних подій, виявляє зв'язки обраного джерела з іншими джерелами, оцінює його значення для розв'язання наукової проблеми, добирає джерела, які найповніше, всебічно характеризують досліджувані історичні події. Він застосовує при цьому методи як повного обстеження джерел, так і вибіркового вивчення їх, віддаючи перевагу тому або іншому методові залежно від мети історичного дослідження і характеру наукової проблеми. Якщо джерела унікальні і повністю відображають основні, найістотніші, найважливіші і найхарактерніші факти процесу, що вивчається, то вони (джерела) підлягають суцільному і всебічному дослідженню. Джерела, що визначають уже встановлені за матеріалами першого роду закономірності і не доповнюють істотно вже виявлені факти, — підлягають вибірковому обстеженню.

Вибір джерел і вибір фактів — хоч і пов'язані між собою етапи наукового дослідження, але не однозначні. Перший передує другому. Історичне джерело — матеріальний носій інформацій про минуле, а історичний факт — форма існування історичного знання. Лише на основі відібраних джерел дослідник береться до подальшого вивчення теми — добору й опрацювання фактів.

Поняття «історичний факт» у значенні об'єктивної реальності — це та або інша одинична, визначена, неповторна історична подія, явище, процес, випадок, що

мали місце в об'єктивній історичній дійсності, в ланцюзі всесвітньо-історичного процесу і залишили по собі певний слід у своїй сфері дії. Історик завжди прагне відшукати нові, ще невідомі факти минулого. Знайшовши їх, він спочатку перевіряє вірогідність їх, аналізує, зіставляє і лише потім включає в певну систему знань. Теорію свою він будує лише на фактах, знаючи, що будь-яка концепція, не підкріплена конкретним матеріалом, нічого не варта.

Історичний факт — надзвичайно складний і суперечливий за своїми особливостями, характеристиками, специфікою. Існує тісний зв'язок між фактом і узагальненням. Радянський історик Л. С. Мерзон пише: «В системі наукового пізнання факт тісно пов'язаний з теорією. Вона впливає на його констатацію, а не лише на витлумачення, вона спрямовує науковий пошук, напрям дослідника» [1].

На перших етапах розвитку історичного пізнання дослідники не усвідомлювали складної природи факту і його тісного зв'язку з узагальненням. Факт уявляли чимось простим і самоочевидним. Завданням дослідника вважали: виявлення і збирання фактів. Недооцінюючи тісний зв'язок між особою дослідника і фактами, вважали, що вчений може залишатись осторонь, даючи фактам можливість самим «говорити за себе», а просте збирання фактів може нібито автоматично привести до відкриття істини. Вважалося, що факти існують незалежно від узагальнень. Так, вони справді існують незалежно від узагальнень, але без узагальнень неможлива правильна реконструкція їх у свідомості історика, факт без узагальнення залишається німим. Будь-який виклад факту тією або іншою мірою є вже його узагальненням.

Наприкінці XIX ст. під впливом неокантіанства і прагматизму формується нове розуміння історичного факту. Факт почали розуміти як явище суто психічне. Виходячи з цього, буржуазні історики вважали, що факт стає історичним не внаслідок своєї природи, а залежно від того, як він пізнається, що його мовби створює історик. Наприклад, подія в минулому для сучасників не буде історичним фактом: вона стане ним лише в тому разі, коли його вивчатиме історик. Це типово ідеалістичний по-

[1] Мерзон Л. С. Проблема научного факта. Л., изд. Ленинградского пединститута, 1972, с. 15—16.

гляд. Так, американський історик К. Беккер твердить, що факт — це «всього-навсього символ, просте формування, яке є узагальненням тисячі й одного найпростіших фактів». А тому історичний факт — «ілюзорна і неприступна річ». Отже, Беккер має сумнів відносно об'єктивного існування історичного факту і водночас ототожнює його з узагальненням.

Визначаючи специфіку історичного факту, можна виділити такі його особливості [1].

1) Передусім слід підкреслити надзвичайну складність факту. Кожен найпростіший факт можна розглядати з різних сторін. Наприклад, повстання 1113 року в Києві — це і конкретний виступ міських низів, і найвищий прояв класової боротьби в ранньофеодальну епоху, і свідчення наявності класів і непримиренності їхніх інтересів, і прояв боротьби віча і князя, і провісник майбутньої роздробленості і т. ін.

Історичний факт повертається до дослідника різними своїми гранями залежно від підходу до нього, від цілей історика, його поглядів, від контексту, в якому перебуває цей факт і т. ін.

Оскільки існує безліч різних підходів до історичного факту, він по суті невичерпний. При цьому йому подекуди властива внутрішня суперечливість. Наприклад, напад вестготів на Рим у 410 р. був одночасно і кінцем рабовласницького Риму і початком нового, феодального ладу. Оцінка таких внутрішніх суперечностей факту — складна справа.

2) Кожен історичний факт існує лише в тісному зв'язку з іншими фактами. Відособлення окремих фактів, вилучення їх з контексту об'єктивної дійсності — важка справа в усіх науках. Правда, у природничих науках факт значно легше умовно ізолювати і розглядати окремо. В історії це значно складніше і може навіть призвести до неправильного його розуміння, оскільки порушуються зв'язки даного факту з тим соціальним контекстом, в якому він мав місце, і сам факт нерідко втрачає сенс. Наприклад, мануфактура — не просто велике підприємство, з поділом праці (це спостерігалося і в стародавньому Римі, і в західно-європейському поміщицькому маєтку епохи феодалізму); лише аналіз соціального

---

[1] Див.: Ерофеев Н. А. Что такое история, с. 62—68.

контексту дасть змогу усвідомити утворення мануфактури як історичний факт.

3) Історик стикається з безконечною різноманітністю фактів — явищами економічного, соціального, політичного, духовного життя суспільства. В кожній з цих сфер факти мають свою специфіку. Вони можуть бути випадковими або, навпаки, типовими. Деякі з них — незначні, інші — залишають по собі відчутний слід. Одні являють собою епізоди, інші — процеси. Історик мусить класифікувати їх і розподілити їх за ступенем важливості, щоб показати місце кожного в історичному процесі.

Становище ускладнюється тим, що в ролі історичних фактів нерідко виступають не лише реальні явища дійсності, а й спотворені уявлення про них — легенди, домисли. Нерідко нащадки ідеалізують ту або іншу історичну особу (наприклад, в буржуазній Франції — Наполеона).

4) Історичний факт (як і факти, що вивчаються іншими науками) поєднує в собі індивідуальне і загальне. Вивчення фактів всіма науками має на меті виявлення цього загального, для визначення зв'язків між ними і встановлення закону.

Слід підкреслити, що у ставленні до фактів між історією та іншими науками існує істотна відмінність. У природничих науках, наприклад хімії, фізиці, після встановлення зв'язків, виявлення загального сам факт, його індивідуальні властивості, його місце в просторі і часі вже не становлять інтересу. У своїй індивідуальній визначеності факти як такі живуть тут лише доти, поки не зроблено висновки, після цього вони мовби зливаються з іншими, становлять для вченого інтерес лише як підтвердження певного висновку. Факти у фізиці існують ніби поза часом, відіграють допоміжну роль.

Що ж до історичного факту, то він зберігає своє індивідуальне обличчя і не може бути зрозумілий поза місцем і часом.

Чи повторюються факти і явища в історії? Якщо розглядати історичний факт у всій сукупності його індивідуальних рис, у всій його конкретності і повноті, то можна дійти висновку, що іншого такого ж факту в такому ж вигляді в історії не було і бути не могло.

Але можна розглянути факт по-іншому. Вивчаючи факт, ми можемо на час мовби абстрагуватися від його індивідуальних рис і особливостей і поставити його по-

ряд з іншими явищами подібного порядку — в такий спосіб можна знайти для нього в минулому більш або менш близькі аналогії. Чим вищий рівень абстрагування від конкретних умов існування даного факту і його рис, тим більше ми знайдемо аналогій. Наприклад, взяття Бастілії — поодинокий історичний факт, але в кожній народній революції була своя «Бастілія».

Дуже важливою є проблема інтерпретації факту. На перший погляд, тут нібито все самозрозуміле, оскільки факт в історії має об'єктивний характер і не залежить від свідомості історика. Його треба брати таким, яким він є. Факти становлять тканину історії як науки. Вони, як видається на перший погляд, дані безпосередньо і тому виступають у вигляді суми раз і назавжди встановлених істин. Уточнення, «зміни» цих істин пов'язані лише з виправленням нашого суб'єктивного сприйняття історії, його неповнотою. В цьому розумінні немає нічого міцнішого від «емпіричного кістяка» історії. Як би ми не прагнули, нам не «зрушити» Наполеона з того місця, яке він посідає в історії XIX ст. Так само і результати світової війни залишаться назавжди такими, якими вони склались насправді.

Факт історії, ставши її надбанням, набуває характеру «вічності», як таке, що вже відбулось.

Однак інтерпретація фактів у кожний новий момент часу змінюється залежно від розвитку історії. Певну роль тут може відігравати суб'єктивна заінтересованість історика. Варіанти такої суб'єктивної інтерпретації фактів історії можуть бути найрізноманітнішими і з ними доводиться мати справу постійно.

Однак суб'єктивні мотиви тієї чи іншої інтерпретації фактів історії з часом неминуче «випливають» на поверхню і будуть усвідомлені й оцінені як однобічне, неісторичне, спотворене зображення подій та ходу їх. Тут досить простої вказівки на факти, які суперечать суб'єктивній інтерпретації, щоб довести неточність, необ'єктивність історика, або його концепції.

Не слід забувати також, що в дійсній історії факти існують не самі по собі як якесь хаотичне нагромадження, не емпірично, а перебувають у певних об'єктивних зв'язках і залежностях відносно один одного.

Історія як наука починається з того моменту, коли відбувається перехід від простого колекціонування фактів історії до віднайдення і об'єктивного витлумачення

їхніх **внутрішніх зв'язків і залежностей,** а отже — їхньої об'єктивної історичної суті.

Опис і узагальнення фактів — ці два процеси в марксистсько-ленінській історичній науці злиті воєдино. В ході опису фактів, визначення їх особливостей історик-науковець обов'язково визначає і межі індивідуалізації, випускає численні деталі і подробиці, спираючись на типові характерні факти, тобто вдається до узагальнень.

Класики марксизму-ленінізму надавали величезного значення багатству фактичного матеріалу в історії. В. І. Ленін завжди виступав проти так званого ілюстративного методу в поясненні суспільних явищ. «Приклад — не доказ, — писав він. — Всяке порівняння кульгає. Це — істини безперечні і загальновідомі» [1]. В. І. Ленін засуджував поширені прийоми «вихоплювання *окремих* фактиків», «гри в приклади». Він підкреслював, що підібрати приклади взагалі неважко, але при розгляді тих чи інших історичних явищ і подій «...треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного* винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна» стряпанина для виправдання, може, брудної справи» [2]. В листі до М. М. Покровського з приводу видання його підручника з історії В. І. Ленін підкреслював необхідність знання **конкретних історичних фактів,** засуджуючи поверховість, верхоглядство [3].

Отже, вчений-історик, вивчаючи конкретний історичний матеріал, повинен не вихоплювати окремі, яскраві «фактики», а спиратися на цілу **систему твердо встановлених фактів.** Без міцної, вірогідної фактичної основи неможливе жодне історичне узагальнення.

Важливого значення для історика набуває встановлення вірогідності, істинності фактів. Це тим важливіше, що історик значною мірою обмежений у можливостях застосування такого засобу перевірки наукової істини, як **практика.**

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 44, с. 401.
[2] Там же, т. 30, с. 330—331.
[3] Див.: там же, т. 52, с. 24.

Увесь хід опрацювання фактичного матеріалу складається з етапів: від **позірності** (видимості) — до **явища** — і далі до **суті.**

Позірність характеризується неадекватністю відображення, помилками в пізнанні, які виникають внаслідок об'єктивно існуючих обставин. Тому слід пам'ятати про критичне ставлення до фактичного матеріалу, необхідність його перевірки і достатнього вивчення. В науці, як і в житті, перше враження іноді буває оманливим, насправді ж факт, явище можуть бути іншими, ніж вони здаються на перший погляд.

Переходячи від позірності до **явища**, тобто до **правильного** розуміння (відображення) факту, переконавшись у його вірогідності, історик-дослідник, однак, ще не досягає мети — правдивого зображення історичної дійсності.

Можна оперувати дійсними фактами, але **в цілому** ще не давати правильної і повної картини минулого. Тут основного значення набуває добір фактів та систематизація їх. Є факти значні, визначальні, є другорядні, іншими словами, є окремі факти і є сукупність їх, система. Який же критерій добору фактів, як уникнути при цьому суб'єктивізму?

Буржуазна історична наука нездатна визначити справді наукові критерії добору фактів. Заперечуючи об'єктивну закономірність історичного процесу, історики-ідеалісти перетворюють історію на довільну конструкцію кожного окремого історика.

Лише матеріалістичне розуміння історії дає логічний критерій для добору фактів. Марксизм-ленінізм учить, що основа суспільства має матеріальний характер, корениться в процесі суспільного виробництва, який у кінцевому підсумку визначає політичне і духовне життя. Отже, при вивченні і поясненні історичних подій, фактів слід виходити з того **матеріального процесу,** який «прихований» за цими подіями і фактами, визначає їх і виявляється в них.

Поняття матеріальної закономірності вимагає від історика-науковця всебічного аналізу фактів і явищ, розкриття зв'язків, що їх породили, і породжених цими явищами наслідків. Шукання причин і наслідків ми доповнюємо встановленням **взаємодії** їх, але й це не вичерпує всіх факторів, що визначають буття даного історичного факту, явища. В кінцевому підсумку, як уже зазначалося,

основа явища корениться в матеріальних процесах виробництва.

Отже, від ученого-історика вимагається завжди здійснювати глибоке **теоретичне осмислення** тих історичних фактів, які він наводить у своїй праці. Це дасть йому змогу уникнути описовості в зображенні окремих сторін історичного процесу і не збитися на хибний шлях мимовільної фальсифікації історичної дійсності. Отже, принцип марксистсько-ленінської науковості вимагає, з одного боку, міцного фактичного фундаменту, а з другого, — глибокого теоретичного осмислення історичного матеріалу, який досліджується.

Добравши відповідні джерела, історик-науковець, порівнюючи, аналізуючи, синтезуючи, встановлює **історичні факти**, дає їм **пояснення** у формі **гіпотез** і **теорій.** Історична праця, що містить лише нагромадження фактичних даних, неперевірених, несистематизованих, непояснених, втрачає якість наукового дослідження, позбавлена наукового змісту.

Історичне пояснення у формі гіпотез і теорій — основна сторона наукового дослідження — діалектично пов'язане з аналізом «людської» сторони історичних ситуацій, тобто з розглядом конкретних умов діяльності **реальних осіб**, які мали індивідуальні риси характеру, певні цілі, потреби та інтереси. Без дослідження «людського» аспекту наукове пізнання об'єктивних закономірностей історичного (суспільного) процесу неможливе. Нагадаймо твердження К. Маркса, що «історія *промисловості* і виникле *предметне* буття промисловості є *розгорнутою* книгою *людських сутнісних сил...*» [1].

Дослідження «людської» сторони суспільного процесу пов'язане з розкриттям змісту таких понять, як «обов'язки», «інтереси», «мотиви» тощо, тобто понять соціально-психологічних, етичних і здійснюється у вигляді оцінок, які дає історик намірам, прагненням, вчинкам тієї або іншої історичної особи на основі реконструкції її поведінки і діяльності в цілому.

Методи історичного дослідження. Основне завдання науковця-історика — теоретичне узагальнення фактів, відкриття історичних закономірностей. Успіх у цьому залежить від рівня і змістовності конкретного історичного дослідження, методичної озброєності історика, його вмін-

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 552.

ня користуватися методикою системного, комплексного підходу до минулих суспільних явищ, а в кінцевому підсумку — від творчого оволодіння марксистсько-ленінською філософією як загальною методологією історичної науки.

Розглянемо основні методи дослідження історичної дійсності.

Метод **типологізації** історичних явищ застосовується з метою наукового розчленування хаотичного цілого і зчленування виділених в ході аналізу елементів у наукову картину історичної дійсності. Цей метод пов'язаний з узагальненнями як способом самого дослідження, який дає змогу в самому ході подій виявити їх об'єктивну внутрішню логіку, розкрити предмет як цілісність. Тобто типологізація — це спосіб удосконалення понятійного апарату історичного дослідження, через який реалізується системний підхід в історичному дослідженні. Основою тут є марксистсько-ленінське положення про те, що одиничне існує не інакше як у зв'язку, що веде до загального, а загальне існує лише в окремому і через окреме. Отже, в кожному історичному факті уже наявні випадкове і необхідне, явище і сутність [1]. Тому для виявлення в суспільних явищах внутрішньої логіки, сутнісних форм і необхідні численні типологічні поняття та типізуючі процедури. Завдання полягає в тому, щоб історичний аналіз і синтез грунтувалися на **об'єктивній діалектиці** історичної дійсності.

Аналітична типологія має ряд різновидів. **Градаційна** типологія має на меті аналіз явищ у рамках системного (тобто в межах даної формації) відношення, для виявлення різних синхронно існуючих стадіальних його ступенів. Історик-марксист передусім розкриває виробничі відносини, які визначають належність даного суспільства до певної суспільно-економічної формації. Він розкриває зв'язок, що втілює передовий — з погляду зору закону зміни суспільно-історичних формацій — спосіб виробництва і виробничі відносини. Говорячи про підхід до вивчення пореформеного суспільства в Росії, В. І. Ленін зазначав, що історик-марксист «мусив би *почати* з аналізу даних виробничих відносин у російському землеробстві... Він мусив би потім показати, як дальший розвиток веде до того, що капітал переростає з торгового в індуст-

[1] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 300—303.

ріальний...» [1]. Далі дослідник встановлює **ступені** процесу, які виступають як форми товарного виробництва, що синхронно співіснують, а саме: 1) торговий капітал — лихварський капітал — промисловий капітал; або: 1) капіталістична кооперація — мануфактура — фабрика [2].

При цьому визначальні риси «типу», які дають зміст відповідному поняттю (в даному випадку — «капітал»), слід брати до уваги на самому початку типологічного дослідження як його робочу гіпотезу, яка перевіряється в ході дослідження. Необхідно також, щоб ступені градації належали до одного й того самого ієрархічного ряду системи, тобто щоб не змішувались базисні і надбудовні явища; щоб були чітко визначені історичні передумови для вичленування стадій еволюції даного явища; встановлена основа, на якій вичленовуватимуться окремі стадії даного явища; вимагається також суцільне обстеження конкретних фактів і з'ясування механізму переходу від однієї стадії (форми) до іншої, вищої; нарешті, вичленовуючи стадії (форми), їх водночас слід розглядати як моменти єдиного і внутрішньо взаємозв'язаного процесу.

Диференціальна типологія передбачає виявлення принципових відмінностей в основі явищ за умови зовнішньої однорідності їхніх історико-морфологічних форм, наприклад, розгляд процесів диференціації суспільства на класи, диференціації селянства тощо. Класичним прикладом історичної диференціальної типології є ленінський аналіз розстановки політичних сил у ході революції 1905 р.: «З цієї строкатої низки партій, — писав В. І. Ленін,— явно виділяється *п'ять* основних *типів* наших політичних партій: 1) чорносотенці; 2) октябристи; 3) кадети; 4) трудовики і 5) соціал-демократи. Правильність такого групування доводиться розглядом класової природи тієї чи іншої партії» [3]. Отже, диференціальний тип якого-небудь явища можна дістати лише внаслідок висхідного членування матеріалу за історично провідною ознакою, передусім такою, що найповніше втілює соціологічну суть **класового** відношення.

Аналітична типологія — метод всебічного і разом з тим цілісного опису будь-якого однорідного в основі явища, хоч далеко не однорідного за формами прояву (на-

---

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 469.
[2] Див.: там же, с. 427—428.
[3] Там же, т. 14, с. 20.

приклад, робітничий рух, буржуазна демократія, фінансовий капітал тощо). Цей прийом вимагає достатньої широти спостережень у часі і в просторі, постійного зіставлення локально-історичного (в масштабах країни) і загальноісторичного в розвитку даного процесу і, зрештою, критичного зіставлення методу аналізу з предметом вивчення. Класичним прикладом застосування цього методу може бути робота В. І. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» [1].

Історико-ситуаційний метод дослідження грунтується на повторюваності історичних ситуацій, тобто виходить з певної сукупності історичних явищ і подій, конкретної цілісності причинно-наслідкових зв'язків, що спричинили ці явища і події. Марксизм-ленінізм твердить, що повторюваність історичних ситуацій є об'єктивною закономірністю історичного процесу. Тому історичне пізнання відображає не лише одиничне, особливе, а й загальне — те, що повторюється в суспільному процесі.

Марксистська історіографія не відкидає правильних, наукових аналогій в історичному дослідженні. Вона заперечує слушність аналогії, побудованої виключно на основі зовнішньої подібності з порушенням вимог історизму. Для наукового застосування аналогії треба насамперед брати до уваги подібність діючих законів розвитку. Лише в цьому випадку певна наступність причин і наслідків може бути основою для висновків, що належить до іншої причинно-наслідкової лінії.

Так, помилковою є аналогія між капіталізмом і рабовласницьким ладом, між сучасною класовою боротьбою і класовою боротьбою в античному світі, оскільки тут діють відмінні закони суспільного розвитку. Прикладом правильної аналогії може бути проведена Ф. Енгельсом в роботі «Селянська війна в Німеччині» [2] аналогія між революційними ситуаціями в 1525 і 1848 роках в Німеччині щодо питання про селянство як рушійну силу революції. Такий підхід до історичних фактів як до певних ланок в єдиному ланцюгу розвитку, розуміння, що в нижчому етапі розвитку містяться зародки вищого етапу, який є результатом певних тенденцій розвитку (наприклад, у даному випадку процес суспільно-економічного розвитку Німеччини з XVI до середини XIX ст.),

---

[1] Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 27, с. 281—401.
[2] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 327—415.

дає можливість розкрити подібність законів, які діють на різних етапах розвитку, застосувавши аналогії.

Проте не слід забувати, що кожна історична аналогія є неповною. Тому, користуючись аналогією, ми повинні також показати відмінність між подіями, які ми порівнюємо, тобто будь-яка, навіть правильна, аналогія вимагає конкретизації , що й зробив Ф. Енгельс у зазначеній праці, підкреслюючи відмінності між суспільними рухами початку XVI і середини XIX ст. в Німеччині. Отже, аналогії в історичному дослідженні лише тоді матимуть значення, якщо вони грунтуються на діалектико-матеріалістичних передумовах.

Синхронний метод історичного дослідження — це спосіб вивчення певної внутрішньо пов'язаної одними й тими ж об'єктивними історичними закономірностями сукупності народів і країн у просторово-часових зв'язках і взаємодії. За допомогою цього способу ми вивчаємо просторово відокремлені явища минулого, але такі, що відбувалися одночасно. До синхронного методу вивчення історії часто вдавався К. Маркс, про що свідчить його конспект «Хронологічні виписки». У ньому К. Маркс дав ніби горизонтальні «зрізи» загальної історії за часовими періодами [1].

За допомогою цього методу на основі наукового добору історичних джерел стає можливим виділення як спільного, так і відмінного в економічному, соціально-політичному і духовному розвитку країн і народів.

Реанімаційний метод полягає в реанімації («оживленні») слідів минулого в сучасності, пізнанні новітніх і сучасних явищ, що є реліктовими уламками далекого минулого, за допомогою фактів про ті епохи, коли ці явища були розвинені в усій повноті. Цей метод грунтується на тому, що історичний процес — це наступність багатьох поколінь. Він дає змогу розчленувати, відділити в ближчих до нас періодах реліктові напластування минулого, що в перспективі неминуче відмиратимуть, від нових тенденцій, зародкових явищ, яким належить майбутнє.

Певне значення має **анкетно-біографічний метод** дослідження. За допомогою спеціально розроблених анкет

---

[1] Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. V. М., 1938; т. VI, 1939; т. VII, 1940; т. VIII, 1946.

К. Маркс вивчав особливості європейського пролетаріату [1]. Використовують два типи анкет: мемуарні і фіксуючі. Прикладами мемуарних анкет можуть бути анкети, розроблені Істпартом ЦК ВКП(б) до десятиріччя Жовтня і заповнені учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції [2]. Такі анкети призначені для масового збирання даних про одні й ті ж історичні події від багатьох її безпосередніх учасників. Фіксуючи анкети — документи, що заповнюються учасниками різних великих зібрань, партійних з'їздів тощо. У них фіксуються дані про учасників цих зібрань.

Досить широко, зокрема в соціально-економічній історії, застосовуються **статистичні** методи дослідження, передусім методи статистичної обробки кількісних даних: метод групувань, простих і комбінаційних таблиць, середніх величин, варіаційних і динамічних рядів, метод порівняння і метод індексів. Ними користувався В. І. Ленін, вивчаючи економічну історію Росії, масові суспільні рухи. Ці кількісні методи базуються на вивченні масових об'єктів і явищ та обов'язково включають у себе узагальнюючі, синтетичні побудови і висновки, які розкривають внутрішню суть суспільних систем і процесів, що розглядаються. Ці методи дають історикові змогу скласти кількісні характеристики явищ і процесів, що вивчаються, розкрити їх взаємозв'язки. При аналізі великих масивів даних, суцільна обробка яких недоцільна, математичні методи дають змогу оперувати з вибірковими даними і виводити на основі їх узагальнені показники.

Кількісні методи відкривають шлях до синтетичної характеристики на даному етапі окремих явищ і сторін суспільного життя, а в перспективі — цілих періодів історичного розвитку. Це досягається за допомогою математичного моделювання. В основі побудови моделей історичного процесу лежить аналіз його структури — кількісних характеристик і тих якісних особливостей, що можуть бути виражені кількісно через сукупність певних параметрів. Ці моделі відображають елементи, з яких складаються суспільні процеси, а також функціональні зв'язки між ними і порядок розташування їх у межах даної епохи чи періоду.

---

[1] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 226—232.

[2] Див.: От февраля к октябрю (из анкет участников Великой Октябрьской социалистической революции). М., 1957.

Моделювання в історичному пізнанні дає, як правило, ймовірні і лише в окремих випадках вірогідні висновки. Тому необхідно їх перевіряти, зіставляти з документами або з описом залишків минулої культури[1].

В історичній науці поширюється застосування **картографічного** методу дослідження. Про це свідчать історичні атласи, комплекти історичних карт в новітніх наукових виданнях з історії. Історична картографія відображає в графічній формі нові досягнення історичної науки. Засобами наочного зображення вона конкретизує історично-географічні уявлення про розміщення природних і соціальних об'єктів та їхні просторові взаємозв'язки, розширює інформацію про них, виділяючи особливо важливі статистичні дані, підкреслюючи соціально-географічні узагальнення і поняття, які в іншій формі (текст, таблиці) менше виразні і дохідливі. На картах певні об'єкти можна представити в будь-якому масштабі, виділити найістотніше. Ця узагальнююча властивість карти полегшує перехід від конкретного до абстрактного у мисленні, утворення нових наукових понять. Проте карта, звичайно, не може розкрити закономірностей історичного процесу, вона лише пояснює конкретно-історичні закономірності локального значення, фіксує історичний процес у просторовому вираженні.

Кілька слів про так званий **динамізм в історичному дослідженні**. Історичний образ з часом змінюється, історичний розвиток дає змогу побачити нові аспекти минулого, які змушують нас якоюсь мірою по-новому побачити історичні події. Цим пояснюється певне «застаріння» історичних праць, необхідність якоюсь мірою оновлювати їх. Отже, історичне пізнання — **нескінченний процес наближення до абсолютної істини.**

Вивчаючи історію суспільства, ми маємо справу з процесами. Кожна подія, кожен історичний факт може бути зрозумілим лише за умови, якщо розглядати його як ланку цілої низки подій, коли ми не ізолюємо явище, а розглядаємо його діалектично, в об'єктивних зв'язках і взаємозв'язку з іншими історичними явищами. Адже істинне значення кожного історичного факту виявляється в процесі розвитку.

---

[1] Див.: Косолапов В. В. Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу.— «Український історичний журнал», 1965, № 8.

Таке ж явище спостерігається і в розвитку суспільства. Історичний розвиток, втілюючи ті чи інші можливості розвитку в дійсність, показує, які сили і тенденції діяли в певних явищах минулого, виявляючи закономірності розвитку їх. Наукове передбачення дає можливість побачити деякі з них, але не всі і не повністю. Особливо важко передбачити складну мережу тих взаємозв'язків, які мають вирішальне значення для остаточного результату процесу. Ось чому значення історичних подій можна оцінити по-справжньому лише з далекої перспективи.

Марксизм-ленінізм учить, що пізнання нескінченне, воно не може бути вичерпане яким-небудь одним пізнавальним актом, оскільки кожне явище пов'язане з навколишньою дійсністю безліччю зв'язків і залежностей. А наше індивідуальне пізнання завжди скінченне і тому охоплює лише фрагменти нескінченного предмета пізнання.

При цьому саме пізнання має характер процесу. А хід цього процесу пов'язаний з тим, що процес розвитку дійсності відкриває перед нами дедалі нові й нові риси, сторони минулого, яких ми раніше не бачили і не могли побачити.

Нескінченність зв'язків і залежностей кожної речі і явища виступає саме в процесі розвитку їх, більш повно розкриваючи їхній зміст. Звідси зрозуміло, чому історичні праці з часом «оновлюються». Відкриваються не тільки нові факти, нові джерела, історичний розвиток передусім відкриває все нові й нові сторони відомих фактів і тим самим показує нам нові аспекти історичного процесу. Відношення кінцевого пізнання до нескінченної дійсності стає дедалі змістовнішим.

Отже, історичне пізнання становить собою динамічний процес пізнання об'єктивної історичної дійсності, процес нескінченного наближення до абсолютної істини. Але це не означає, нібито новий етап історичного пізнання відкидає все те, чого було досягнуто на попередньому етапі. Ні, суть процесу пізнання полягає саме в тому, що елементи об'єктивного відображення дійсності, які містяться в старому її образі (здобутки попереднього етапу пізнання), переймаються на певному етапі і до них додаються нові елементи (здобутки нового етапу пізнання), причому відповідно змінюється (ускладнюється) весь образ. Отже, процес пізнання відбувається

діалектично, із збереженням позитивного, врахуванням наступності розвитку *.

З огляду на це можна твердити, що історичний образ змінюється, що історія повинна писатися заново у нові періоди історичного розвитку, що теперішній рівень суспільного розвитку впливає на наше розуміння минулого.

Історична наука завжди перебуває в процесі діалектичного розвитку, але завдяки її об'єктивному характеру цей процес є процесом своєрідного нагромадження відносних істин, на основі історичної наступності. Тому марксизм-ленінізм вимагає глибокого, об'єктивно правильного вивчення конкретних історичних процесів, фактів, подій в їх закономірному зв'язку та історичній послідовності.

6. ДОСЯГНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Велика Жовтнева соціалістична революція розкрила величезні можливості для розвитку історичної науки. Докорінно змінилося ставлення народних мас до знань про минуле. Великі історичні перетворення, в яких вирішувалась доля народів, завжди викликають посилений інтерес до минулого. Сама історія як наука завжди швидше розвивалася в епохи великих суспільних зрушень. Тому найвеличніший рух нашого часу — народження і перемога соціалістичного ладу в нашій країні — в свою чергу збудив глибокий інтерес до подій минулого. Народ, який творить нове життя, хоче знати історію своєї країни, щоб осмислити самого себе. Пізнаючи історію минулого, трудящі набувають здатності краще розуміти теперішнє, сучасне, і ясніше бачити шлях у майбутнє, глибше пізнавати закони суспільного розвитку, успішніше використовувати їх в інтересах суспільства.

У Радянському Союзі зросла кількість установ і закладів, що вивчають історію. Розробка проблем історичної науки в СРСР зосереджена в цілому ряді науково-дослідних і вищих навчальних закладів: Інститутах історії АН СРСР та Інститутах історії республіканських академій наук, Інституті марксизму-ленінізму при ЦК

* Все пізнання і є процесом нагромадження відносних істин, при цьому кожна відносна істина є ступенем у пізнанні абсолютної, тобто певної істини, містить елементи цієї абсолютної істини. Процес наближення до абсолютної істини нескінченний.

КПРС, Вищій партійній школі при ЦК КПРС, інститутах археології, етнографії, слав'янознавства Академії наук СРСР, Інституті народів Азії, а також в університетах, педагогічних інститутах, центральних історичних і краєзнавчих музеях.

Праці радянських істориків публікуються в численних журналах: «Вопросы истории», «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Вестник древней истории», «Военно-исторический журнал», «Новая и новейшая история», «Советская археология», у збірниках: «Исторические записки», «Исторический архив», «Средние века» та ін. Зокрема дослідження українських радянських істориків публікуються в республіканських виданнях — в журналі Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — «Український історичний журнал», «Питання історії народів СРСР», «Архіви України».

Історія вивчає період від перших стоянок людини до сучасності. Нині історія СРСР викладається не лише у вузах і школах, але і в політшколах, гуртках тощо. Докорінно змінилась тематика історичних досліджень, підвищився інтерес до історії боротьби народних мас — історії революційного руху, суспільної думки. Це визначається природою нашого суспільного ладу, Радянської держави — держави трудящих.

Архівне управління СРСР разом з Академією наук СРСР видало сотні науково-дослідних публікацій, в яких досліджується історія Київської Русі, народів Закавказзя і Середньої Азії, соціально-економічна історія XIV—XVIII ст., селянські війни, воєнна історія XVIII—XIX ст., історія визвольного руху в XIX ст., революції 1905—1907 рр., Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни та ін.

Розвивається така галузь історичної науки, як археологія, що вивчає життя первісних народів, речові пам'ятки минулих віків на території нашої країни. Великих успіхів досягла і етнографія, якою займаються науково-дослідні установи, вузи, краєзнавчі музеї народної творчості. Нині етнографія вносить свій вклад у боротьбу з буржуазною ідеологією, викриваючи націоналістичні і расистські «теорії» буржуазних вчених. Та особливо великого розмаху набуло вивчення громадянської історії СРСР. Результатом плідної роботи наших істориків

була публікація підручників з основних розділів історії та монографій, присвячених корінним проблемам історії.

З марксистсько-ленінських позицій вивчений період феодалізму в роботах Б. Д. Грекова, С. В. Бахрушина, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, К. В. Базилевича, В. В. Мавродіна та ін. Праці Б. І. Лебедєва, О. І. Заозерської, Б. Б. Кафенгауза присвячені вивченню історії XVIII ст. Історія революційного руху XIX ст. розроблена в наукових розвідках М. М. Дружиніна, М. В. Нечкіної, О. С. Ніфонтова, К. В. Сивкова та ін. У дослідженнях А. М. Панкратової висвітлена історія робітничого класу. Розвиток капіталізму висвітлений в працях О. А. Сидорова, П. І. Лященка та ін. Історія Жовтневої революції і громадянської війни висвітлюється в колективній монографії «История гражданской войны». Праці І. І. Мінца, М. П. Кіма, Є. Б. Генкіної, Є. М. Городецького, І. М. Разгона, М. О. Корнатовського присвячені вивченню радянського періоду історії нашої країни.

Тритомник «История дипломатии» стала основою дальшого вивчення історії зовнішньої політики, а також радянської зовнішньої політики. Вивчення історії Великої Вітчизняної війни ознаменувалось виходом у світ «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» (тт. I—VI).

У радянський період покладено початок вивченню історії народів СРСР. Вийшли в світ «Історія Української РСР», «История Сибири», «История Грузии», «История Армении» та ін.

Радянська історична наука завдяки працям П. Волгіна, Є. О. Косминського, Є. В. Тарле йде попереду і у вивченні всесвітньої історії. Про це свідчить і видання в останній час багатотомної «Всеобщей истории». Широко досліджується історія країн Сходу в працях В. В. Струве, Є. М. Жукова, Г. М. Войтинського, В. Я. Аваріна та ін.

Буржуазні ідеологи намагаються твердити, нібито партійність марксистсько-ленінської суспільної науки обмежує свободу наукової творчості, перешкоджає боротьбі думок. Насправді ж комуністична партійність самою своєю суттю глибоко революційна і критична. Марксизм-ленінізм виходить з того, що наука не може розвиватися без вільного обміну думок, без дискусій. Під час цих дискусій широко розгортається взаємно ділова критика. Такими творчими дискусіями були, наприклад, за останні роки дискусії радянських істориків про періоди-

зацію історії СРСР, про зародження капіталістичного укладу, про утворення Російської централізованої держави, про первісне нагромадження в Росії тощо.

Радянські історики у своїй науковій роботі керуються політикою Комуністичної партії, яка грунтується на науковому пізнанні законів суспільного розвитку.

Тут слід сказати про ставлення до буржуазної спадщини в історичній науці. Марксисти не відмовляються від культурної спадщини. Навпаки, вони її використовують, але при цьому обов'язково критично переробляючи. Отже, радянський історик-марксист повинен уміти критично переосмислити всі цінні завоювання буржуазних вчених, уміти відкинути всі реакційні тенденції, не збочити на шлях схиляння перед буржуазною культурою й ідеологією, на шлях слухняного наслідування буржуазних авторів.

Тому саме в наш час, в умовах співіснування двох світів і непримиренної ідеологічної боротьби, у всій своїй діяльності радянські історики завжди повинні виявляти пильність і гостре політичне чуття.

Комуністична партія Радянського Союзу завжди з великою увагою ставилася до розвитку історичної науки в нашій країні. В 30-ті роки вона спрямувала істориків на подолання схематизму, голого соціологізму, поставила завдання боротьби з верхоглядством в історії, до якого призводило недостатнє знання історичних фактів. Цей недолік після вказівок Центрального Комітету нашої партії було подолано. У післявоєнний період було піддано критиці також тенденції до захоплення голою фактографією, до нагромадження фактів без необхідного марксистського аналізу їх, без узагальнень і принципових висновків, зокрема в працях, присвячених історії СРСР радянського періоду.

Теоретичне узагальнення історичного досвіду трьох російських революцій та нової епохи будівництва комуністичного суспільства в нашій країні має величезне наукове і політичне значення. Адже класики марксизму-ленінізму зазначали, що справжня історія людства починається тільки після перемоги пролетарської революції, а вся попередня історія є лише його передісторією. Саме пролетарська революція мала вирішальний вплив на долю людства. Ніколи ще творці історії — трудящі маси — так активно і безпосередньо не брали участі в перебудові всіх сторін суспільного і державного ладу, як у ра-

дянську епоху. Створення СРСР, факт успішного розв'язання одного з найскладніших питань світової історії — національного питання — має всесвітньо-історичне значення, стимулює зростання національно-визвольного руху пригноблених народів за повне знищення ганебної колоніальної системи.

Отже, проблеми вивчення історії соціалістичного суспільства і радянської держави посідають в усій науковій та пропагандистській роботі в галузі історії чільне місце. Радянські історики пам'ятають, що узагальнення нагромадженого за останні десятиріччя багатого досвіду державного і соціалістичного будівництва — важлива умова нашого руху до комунізму та виховання радянської молоді в дусі великих традицій, що їх породила Велика Жовтнева соціалістична революція.

Надзвичайно важливим є багатющий досвід Комуністичної партії, досвід революційної боротьби нашого народу за повалення влади поміщиків і капіталістів і особливо великий історичний досвід будівництва радянської держави, розвитку народного господарства, техніки, культури, створення кадрів радянської інтелігенції, створення Радянських Збройних Сил та їхніх подвигів у справі оборони соціалістичної держави. Цей історичний досвід важливий не тільки для радянського народу, а й для трудящих інших країн, де під керівництвом комуністичних партій ще ведеться боротьба проти гнобителів, проти імперіалізму. Наш досвід має всесвітньо-історичне значення для народів країн великої соціалістичної співдружності, які успішно будують комуністичне суспільство. Великий вплив наших революційних перетворень, перемог нашого робітничого класу на робітничий рух в капіталістичних країнах. Отже, радянські історики осмислюють і висвітлюють у своїх працях всесвітньо-історичний революційний шлях нашого народу під керівництвом Комуністичної партії. Про це ще раз було наголошено у постанові ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» [1]. В постанові визначено основні напрями розвитку суспільних наук і зокрема названі теоретичні проблеми історичної науки.

Керівна і спрямовуюча роль КПРС втілена в партійних документах. В. І. Ленін завжди надавав великого

[1] Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9. М., 1972, с. 342—357.

значення документам партії як керівництву до дії, як важливому засобу мобілізації комуністів і всіх трудящих на вирішення поставлених завдань. За роки Радянської влади в нашій країні неодноразово публікувались збірники партійних документів. Протягом 1970—1973 рр. вийшло повне, виправлене восьме видання «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». Це видання вміщує найважливіші документи про діяльність партії з часу її створення. В ньому сконцентрований багатющий досвід боротьби нашої партії, партії Леніна за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму і комунізму. У виданні опубліковано близько трьох тисяч документів, в яких втілена багатогранна діяльність КПРС, її керівна і спрямовуюча роль в політичній, господарській, ідеологічній, зовнішньополітичній галузях. У документах втілена колективна мудрість партії, її воля, її авторитет і вплив серед широких мас, вміння мобілізувати їх на трудові і ратні подвиги.

З документів видно, що КПРС є невід'ємною складовою частиною світового комуністичного руху, вона послідовно дотримується принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Прикладом творчої розробки вузлових проблем історії і особливо історії будівництва соціалізму і комунізму стали документи величезного теоретичного значення, прийняті ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, до 70-річчя II з'їзду РСДРП, постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», в яких підведені підсумки розвитку Союзу РСР і світової соціалістичної системи, успіхів міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, досвіду КПРС щодо втілення в життя принципів ленінізму [1]. У матеріалах Міжнародної наради комуністичних

[1] Див.: 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967; До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1970; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., Політвидав України, 1972; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., Політвидав України, 1977.

і робітничих партій (1969 р.) та Наради європейських компартій у Берліні (1976 р.) визначено завдання комуністів всіх країн на сучасному етапі, підкреслено міжнародне значення комуністичного будівництва в нашій країні.

На необхідність рішучого повороту до розробки актуальних питань сьогоднішнього дня і перспектив дальшого розвитку, вказав тов. Л. І. Брежнєв у доповіді про 50-річчя СРСР: «Так само як у промисловості і сільському господарстві ми не можемо тепер робити буквально жодного кроку вперед без допомоги новітніх досягнень науки, так і в нашому суспільному житті розвиток науки — необхідна база для прийняття рішень, для повсякденної практики. Партія завжди підтримувала і підтримуватиме новаторський, ленінський підхід до вивчення складних суспільних явищ, зусилля наших теоретичних кадрів, спрямовані на розвиток суспільної теорії, на творчий аналіз дійсності» [1].

Особливе значення для дальшого розвитку історичної науки мали рішення XXIV та XXV з'їздів КПРС. XXV з'їзд КПРС підкреслив роль історії в політичній освіті мас, накреслив завдання перед вченими-істориками, — передусім, боротися з антикомуністичними перекрученнями історії Радянського Союзу та керівної сили нашого суспільства — КПРС, домагатися актуальної історичної проблематики, комплексності, всебічного вивчення проблем [2].

Велике значення для підвищення ідейно-теоретичного рівня історичних досліджень мав випуск у світ другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, п'ятого повного видання творів В. І. Леніна, наукової біографії В. І. Леніна, «Истории Коммунистической партии Советского Союза». Багатотомна історія КПРС на конкретному історичному матеріалі показує, що Комуністична партія з самого початку свого існування визначила свою програму, політику і стратегію на основі марксистсько-ленінського вчення, керуючись об'єктивними законами розвитку суспільства. Праця є результатом наукових досліджень практики соціалістичного і комуністичного будівництва, важливим засобом марксистсько-ленінського виховання всіх трудящих. Вона озброює конкретним матеріалом для активної боротьби проти буржуазних ідео-

[1] Брежнєв Л. І. Ленінським курсом., Промови і статті, т. 4, с. 92.

[2] Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 80—82.

логів, ревізіоністів, всіляких фальсифікаторів марксизму, історії нашої партії і Вітчизни.

Розвиток радянської історичної науки, як і інших суспільних наук, зазначалося в рішеннях XXV з'їзду КПРС, має величезне значення у справі комуністичної освіти радянського народу. Особливо відповідальна щодо цього робота колективу істориків, що здійснили видання «Всеобщей истории» (в 10-ти томах) та «Истории СССР с древнейших времен до наших дней» (в 12-ти томах). В їх написанні взяв участь великий загін радянських істориків. Вихід цих праць — реальний вклад у будівництво комунізму, в комуністичне виховання радянських людей на революційних, бойових і трудових традиціях, конкретний вклад в боротьбу з буржуазною ідеологією. Таке ж значення мають узагальнюючі праці з історії селянства, робітничого класу нашої країни.

Свідченням повсякденної уваги партії до розвитку історичної науки стала Всесоюзна нарада істориків, проведена 21—22 березня 1973 р. В ній взяли участь історики, що працюють у всіх галузях науки. На нараді було проаналізовано результати роботи радянських істориків за останній період, дано критику недоліків, накреслено перспективи дальшого розвитку історичної науки та її викладання у вузах і школах.

Значних успіхів досягла радянська історична наука в період між XXIV та XXV з'їздами КПРС. У 1971 р. вийшла в світ двотомна капітальна праця під редакцією акад. Б. М. Пономарьова, А. А. Громика і акад. В. О. Хвостова «История внешней политики СССР. 1917—1970 гг.». У праці використано величезне коло документів, що підтверджують правильність ленінського курсу радянської зовнішньої політики, яку послідовно проводять Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд, політики миру і дружби народів.

Історія культурної революції в нашій країні висвітлена в працях лауреата премії АПН СРСР ім. Н. К. Крупської В. О. Куманєва «Революция и просвещение масс», «Ленин и культурная революция. Хроника событий (1917—1923 гг.)», за ред. М. П. Кіма; колективній праці «КПСС во главе культурной революции в СССР», збірнику статей «Партия и социалистическая культура. XXIV съезд и проблемы духовной культуры социализма» та ін.

Опубліковано ряд книг з історії країн Західної Європи і США, зокрема двотомну «Историю рабочего дви-

жения в США в новейшее время. 1918—1965» за ред. Б. Я. Михайлова. Ця колективна праця написана на основі опрацювання великого кола документів, їй притаманні партійність і класовий підхід до оцінки найважливіших суспільних явищ в США.

В тритомних «Истории Италии» (ред. акад. С. А. Сказкін), «Истории Франции» (ред. А. З. Манфред) узагальнено великий історичний матеріал, з позиції марксистсько-ленінської методології висвітлено всі проблеми суспільного життя цих народів, історію боротьби народних мас проти гнобителів .

В 1973 р. вийшов у світ останній, 26-й том «Історії міст і сіл Української РСР». В ній розкрита не лише історія міст і сіл, а й історія українського народу, висвітлена спільність історичної долі російського і українського народів, їхня спільна боротьба проти експлуататорів, зовнішніх ворогів, за владу Рад. Розкривається роль КПРС у зміцненні дружби і єдності наших народів. Понад 100 тисяч учених, учителів, партійних і радянських працівників, передовиків виробництва, ветеранів революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн взяли участь у написанні цієї своєрідної історичної енциклопедії.

У 1973 р. завершилось видання тритомної монографії видатного радянського історика акад. І. І. Мінца «История Великого Октября». Книга розкриває перед читачем грандіозну епопею боротьби трудящих мас Росії під керівництвом Комуністичної партії за своє визволення, за владу Рад. Праця І. І. Мінца — результат багаторічного вивчення архівних матеріалів, документальних публікацій, періодики, історичної літератури, що вийшла в нашій країні та за рубежем. Книга ця глибоко партійна — вона завдає ще одного удару по різних антиленінських концепціях Жовтня, спростовує всілякі фальсифікації буржуазними вченими історії першої соціалістичної революції.

За цю роботу акад. І. І. Мінца у 1974 р. було нагороджено Ленінською премією.

Йдучи назустріч 60-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, радянські історики за останній час опублікували ряд визначних праць, присвячених знаменному ювілею. Серед них слід назвати монографію Г. О. Трукана «Рабочий класс в борьбе за победу и упрочнение Советской власти», що вийшла у 1975 р. Автор

дав характеристику об'єктивних і суб'єктивних якостей робітничого класу, класу-гегемона, висвітлив питання про його союзників на різних етапах революційного процесу. Показана роль робітничого класу в утворенні Радянської держави. Нові сторони боротьби пролетаріату за армію, методи роботи більшовиків серед солдат розкриті в книзі О. М. Андрєєва «Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции» (опублікована в 1975 р.). Вперше в нашій літературі всебічно розкриті питання класової боротьби на селі в її різноманітних проявах в умовах буржуазно-демократичної і перших місяців соціалістичної революцій в монографії Т. В. Осіпової «Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Октябрьской революции» (книга вийшла у 1974 р.).

Ряд праць присвячено участі трудящих національних районів у встановленні Радянської влади та захистові революційних завоювань. Це — праця І.Саата «Радянська влада в Естонії. Жовтень 1917 — березень 1918 р.» (1975, естонською мовою); монографія Б. О. Томана «За свободную Россию, за свободную Латвию. Латышские стрелки и красногвардейцы в первый год Советской власти» (1975); двотомна праця Ш. Ташлієва «Гражданская война и английская военная интервенция в Туркменистане» (1974—1975 рр.) та ін.

Вивченню конкретно-історичного досвіду трьох революцій в Росії та його значення для революційного руху в наш час присвячена монографія К. І. Зародова «Три революции в России и наше время», яка вийшла у Москві в 1975 р. Справжнім літописом славного 1917 року стала нещодавно опублікована книга О. П. Ненарокова «1917. Великий Октябрь: краткая история, документы, фотографии» (М., 1976). В книзі розповідається про самовіддану боротьбу робітничого класу нашої країни на чолі з ленінською партією за перемогу соціалістичної революції: автор зробив спробу простежити місяць за місяцем календар історичного 1917 року.

Робота радянських істориків по вивченню різних аспектів історії Великого Жовтня продовжується.

Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, радянські історики ведуть невпинну ідейно-теоретичну боротьбу проти буржуазних фальсифікаторів історії нашої Батьківщини і загальної історії.

Нині апологети капіталізму роблять спроби спрости-

вати марксистсько-ленінську концепцію суспільно-економічної формації, передусім, тому що вона викриває антинауковість інтерпретації історичного процесу в буржуазній історичній науці, показує об'єктивну закономірність зміни формацій і, зрештою, неминучість перемоги комуністичної формації. Тому радянські історики не припиняють розробки питання про суспільно-економічні формації як у теоретичному, так і в конкретно-історичному плані, мають глибоко і всебічно досліджувати закони функціонування і розвитку кожної формації.

Спираючись на наукову методологію, історики виявляють об'єктивні причини розвитку історичного процесу в його матеріалістичному розумінні, взаємодію базису і надбудови, показують визначальну роль базисних відносин; глибоко висвітлюють питання про розвиток і взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин.

Виняткове велике значення набуває в наш час проблема розвитку робітничого класу і його ролі в сучасну епоху. Сучасні буржуазні теоретики нині твердять про «зникнення», «розчинення» робітничого класу в суспільстві в умовах науково-технічної революції. Та хоча робітничий клас справді змінюється кількісно і якісно, він продовжує відігравати роль революційного авангарду суспільства. Тому у вивченні проблем формування і розвитку робітничого класу, його ролі і місця в соціальній структурі суспільства радянські історики керуються ленінськими настановами про роль робітничого класу в історії.

Історична наука спирається на відкриті марксизмом-ленінізмом загальні закономірності історичного процесу, на правильне розуміння його загальних рис і особливостей конкретного вияву їх. Висвітлюючи загальний історичний процес, історію окремих країн і регіонів, історики розкривають на конкретно-історичному матеріалі ці загальні закономірності, показують водночас особливості історичного розвитку. Це завдання можна вирішувати лише послідовно керуючись науковим принципом діалектичної єдності загального і особливого, інтернаціонального і національного.

Надзвичайно велике значення цього принципу для правильного висвітлення історії нашої Вітчизни. Актуальність наукового дослідження корінних проблем вітчизняної історії посилюється внаслідок спроб буржуазних істориків і ревізіоністів всіляко перебільшувати особли-

вості історичного шляху нашої країни, протиставити її історію історії інших країн і зрештою применшити міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.

Партійність, класова принциповість наукової теорії суспільного розвитку дають змогу радянським історикам правильно відображати нові явища і процеси, правильно їх оцінювати з погляду загальних закономірностей історичного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Література до всіх параграфів

Маркс К. До критики гегелівської філософії права.—К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.

Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство. — Твори, т. 2.

Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3.

Маркс К. Тези про Фейєрбаха. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3.

Маркс К. Наймана праця і капітал. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6.

Маркс К. До критики політичної економії. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13.

Енгельс Ф. Передмова до другого видання «Селянської війни в Німеччині». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16.

Енгельс Ф. Карл Маркс. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19.

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.

Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

Маркс К. Лист Йосифу Вейдемейєру. 5 березня 1852 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28.

Енгельс Ф. Лист Йозефу Блоху. 21 вересня 1890 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37.

Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібрання творів, т. 1.

Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве. — Повне зібрання творів, т.1.

Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Повне зібрання творів, т. 11.

Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму. — Повне зібрання творів, т. 23.

Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне зібрання творів, т. 24.

Ленін В. І. Ще одно знищення соціалізму. — Повне зібрання творів, т. 25.

Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — Повне зібрання творів. т. 25.

Ленін В. І. Карл Маркс. — Повне зібрання творів, т. 26.

Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки»; конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії». — Повне зібрання творів, т. 29.

Ленін В. І. Статистика і соціологія. — Повне зібрання творів, т. 30.

Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції. — Повне зібрання творів, т. 31.
Ленін В. І. Держава і революція. — Повне зібрання творів, т. 33.
Ленін В. І. Про державу. — Повне зібрання творів, т. 39.
Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату. — Повне зібрання творів, т. 39.
Ленін В. І. Великий почин. — Повне зібрання творів, т. 39.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1968.
Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976.
Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1972 року. — Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4. К., Політвидав України, 1976.
Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві. Постанова ЦК КПРС. — «Комуніст України», 1967, № 9.
До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1970.
50 років утворення СРСР. Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР 21—22 грудня 1972 р. К., Політвидав України, 1973.
50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967.
Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1977.

Література до параграфа 1

Гулыга А. В. О предмете исторической науки. — «Вопросы истории», 1964, № 4.
Гулыга А. В. История как наука. — В кн.: Философские проблемы исторической науки. М., «Наука», 1969.
Гуревич А. Я. К вопросу об особенностях истории как науки. — В кн.: Вопросы методологии исторической науки. Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 25. М., 1967.
Ерофеев Н. А. Что такое история. М., «Наука», 1976.
Иванов Г. М. Своеобразие процесса отражения действительности в исторической науке. — «Вопросы истории», 1962, № 12.
Иванов Г. М. К вопросу о своеобразии исторического познания. — В кн.: Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1963.
История и социология. М., «Наука», 1964.
Косолапов В. В. Соціальні функції і методи історичного дослідження сучасності. — «Український історичний журнал», 1972, № 12.
Методологические проблемы историко-партийной науки. К., «Вища школа», 1976.

Сказкин С. Д. История — увлекательная наука. М., «Знание», 1961.

Література до параграфа 2

В. И. Ленин и историческая наука. М., «Наука», 1968.
В. И. Ленин и проблемы исторической науки. М., «Наука», 1970.
История и общество. — «Вопросы истории», 1977, № 1.
Косолапов В. В. Соціальні функції і методи історичного дослідження сучасності. — «Український історичний журнал», 1974, № 12.
Косолапов В. В. Соціальні функції історичної науки в розвинутому соціалістичному суспільстві. — «Український історичний журнал», 1976, № 4.
Кувшинов Б. А. О роли исторического образования в социалистическом обществе. — «Вопросы истории», 1971, № 4.
Сахаров А. М. О значении отечественной истории. — «История СССР», 1965, № 4.
Толстых В. Социалистический образ жизни и культурный рост личности. — «Коммунист», 1977, № 1.
Федосеев П. Н., Францев Ю. П. О разработке методологических вопросов истории. — «Вопросы истории», 1964, № 3.
Шерстобитов В. П. Проблемы интернационализма в исторической науке. — «История СССР», 1974, № 6.

Література до параграфа 3

Астахов В. И., Шерман И. Л. В. И. Ленин — историк советского общества. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1969.
Багатурия Г. А. Первое великое открытие Маркса (Формирование и развитие материалистического понимания истории). — В кн.: Маркс — историк. М., «Наука», 1968.
Вахтомин Н. К. Генезис научного знания. М., «Наука», 1973.
Вербин А., Фурман А. Место исторического материализма в системе наук. М., Изд-во Моск. ун-та, 1965.
Гольман Л. И. Ф. Энгельс и некоторые проблемы исторического познания. — «Вопросы истории», 1976, № 5.
Глезерман Г. Е. О законах общественного развития. М., Госполитиздат, 1960.
Головаха І., Стогній І. Про матеріалістичне розуміння історії. К., Політвидав України, 1975.
Гольман Л. И. Об исторических взглядах молодого Энгельса. (Путь к материалистическому пониманию истории). — В кн.: Энгельс и проблемы истории. М., «Наука», 1970.
Городецкий Е. Н. Вопросы методологического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина. — «Вопросы истории», 1963, № 6.
Данилов А. И. К вопросу о методологии исторической науки. — «Коммунист», 1969, № 5.

Дьяков В. А. Методология истории в прошлом и настоящем. М., «Мысль», 1974.

Жуков Е. Некоторые вопросы теории социально-экономических формаций. — «Коммунист», 1973, № 11.

Жуков Ф. М. В. И. Ленин и методологические основы исторической науки. — «Новая и новейшая история», 1970, № 2.

Иванов В. В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема. М., «Наука», 1973.

Исторический материализм как теория социального познания и деятельности. М., «Наука», 1972.

Караваев Г. Г. Исторический материализм — метод познания общественных явлений. М., «Высшая школа», 1973.

Ким М. П. История и коммунизм. М., «Мысль», 1968.

Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., «Радянська школа», 1969.

Ленин В. И. и историческая наука. М., «Наука», 1968.

Malewski A., Topolski J. Studia z metodologii historii. Warszawa, 1960.

Нечкина М. В., Ким М. П. Ленин о роли народных масс в истории. — «История СССР», 1960, № 2.

Очерки методологии познания социальных явлений. М., «Мысль», 1970.

Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. 2-е изд. К., «Вища школа», 1976.

Плеханов Г. В. Материалистическое понимание истории. Избранные философские сочинения, т. 2. М., Госполитиздат, 1956.

Приписнов В. И. О соотношении исторического материализма и исторической науки. — «Вопросы философии», 1961, № 1.

Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. М., «Наука», 1975.

Семенов В. С. Проблема классов и классовой борьбы в современной буржуазной социологии. М., Госполитиздат, 1959.

Смирнов И. И. Некоторые вопросы методологии исторического исследования в трудах В. И. Ленина. — В кн.: Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. М.—Л., 1963.

Стефанов Н. К. Въпроси на методологията на историческата наука. София, 1962.

Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке. Калинин, 1973.

Философские проблемы исторической науки. М., «Наука», 1969.

Францев Ю. Роль народных масс в историческом процессе. — «Коммунист», 1964, № 18.

Федосеев П. Н., Францев Ю. П. О разработке методологических вопросов истории. — «Вопросы истории», 1964, № 3.

Шафф А. Объективный характер законов истории. Пер. с польск. М., Изд. иностр. лит., 1959.

Література до параграфа 4

Блок Марк. Апология истории. М., «Наука», 1973.

Дьяков В. А. Методология истории в прошлом и настоящем. М., «Мысль», 1974.

Ерофеев Н. А. Что такое история? М., «Наука», 1976.
Жуков Е., Соколов О. История и общество. К итогам XIV Международного конгресса исторических наук. — «Коммунист», 1976, № 2.
Иванов В. Марксистско-ленинский историзм и исследование современности. — «Коммунист», 1976, № 9.
История и общество. — «Вопросы истории», 1977, № 1.
Ковальченко И. Д., Сивачев Н. В. Структурализм и структурноколичественные методы в современной исторической науке. — «История СССР», 1976, № 5.
Коммунистическая партийность — важнейший принцип марксистско-ленинской философии. — «Коммунист», 1970, № 3.
Кон И. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. Л., Соцэкгиз, 1959.
В. И. Ленин о партийности в исторической науке. — «Вопросы истории», 1956, № 4.
Петряев К. Д. Марксизм в борьбе против буржуазных концепций XIX в. об историческом процессе. Киев — Одесса, «Вища школа», 1975.
Против фальсификации истории. М., Соцэкгиз, 1959.
Принцип историзма в познании социальных явлений. М., «Наука», 1972.
Сахаров А. М., Хромов С. С. XIV Международный конгресс исторических наук. — «Вопросы истории», 1976, № 3.
Сахарова Т. А. От философии существования к структурализму. М., «Наука», 1974.
Скворцов Л. В. История и анти-история. К критике методологии буржуазной философии истории. М., Политиздат, 1976.
Шафф А. Презентизм — реакционная методология буржуазной историографии. — «Коммунист», 1955, № 16.

Література до параграфа 5

Афанасьев В. Г. О системном подходе в социальном познании. — «Вопросы философии», 1973, № 6.
Барг М. А. О некоторых методах типологизации исторических явлений в трудах В. И. Ленина. — «История СССР», 1973, № 2.
Быковский С. Н. Методика исторического исследования. Л., 1931.
Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., «Радянська школа», 1963.
Галкович Б. Г. К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях. — «История СССР», 1974, № 3.
Гулыга А. В. О характере исторического знания. — «Вопросы философии», 1962, № 9.
Данилов В. П., Якубовская С. И. Источниковедение и изучение истории советского общества. — «Вопросы истории», 1961, № 5.
Ерофеев Н. А. Что такое история. М., «Наука», 1976.
Иванов Г. М. Гносеологические основы исторического источника. — «Философские науки», 1973, № 3.

Иванов Г. М. К вопросу о понятии «факт» в исторической науке. — «Вопросы истории», 1969, № 2.

Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М., «Наука», 1969.

Каштанов С. М., Курносов А. А. Некоторые вопросы теории источниковедения. — «Исторический архив», 1962, № 4.

Кахк Ю. Ю., Ковальченко И. Д. Методологические проблемы применения количественных методов в исторических исследованиях. — «История СССР», 1974, № 5.

Килунов А. Ф. Применение конкретно-социологических исследований в исторической науке. — «Вопросы истории», 1972, № 1.

Косолапов В. В. Науковий пошук в історичному дослідженні. — «Український історичний журнал», 1973, № 9.

Косолапов В. В. Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу. — «Український історичний журнал», 1965, № 8.

Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень. — «Український історичний журнал», 1967, № 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10.

Левыкин К. Г. О некоторых проблемах источниковедения. — «Вопросы истории», 1972, № 1.

Математические методы в исторических исследованиях. М., «Наука», 1972.

Макаров М. К. О принципах классификации письменных источников. — «Труды МГИАИ», т. 16.

Миронец Н. И. Художественная литература как исторический источник. — «История СССР», 1976, № 1.

Мерзон Л. С. Проблема научного факта. Л., 1972 (Изд. Ленингр. пед. ин-та).

Методологические и историографические вопросы исторической науки. Сб. статей. Томск, 1969 (Изд. Томского ун-та).

Методологические и историографические вопросы исторической науки. Сб. статей. Томск, 1974 (Изд. Томского ун-та).

Мошков Ю. А. Кибернетика и методы исторического исследования. — «История СССР», 1965, № 6.

Полетаев В. Е., Поляков Ю. А., Устинов В. А. История, конкретные социальные исследования, кибернетика. — «История СССР», 1968, № 4.

Пронштейн А. П. Методика исторического исследования. Ростов-на-Дону, 1971 (Изд. Ростовского ун-та).

Пушкарев Л. Н. Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX—XX вв. — «История СССР», 1963, № 5.

Пушкарев Л. Н. Классификация источников в советском источниковедении (1917—1964). — «Вопросы архивоведения», 1965, № 1.

Пушкарев Л. М. Історичне джерело та історичне дослідження. — «Український історичний журнал», 1965, № 9.

Пушкарев Л. М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі. — «Український історичний журнал», 1969, № 10.

Рудельсон К. И. Современные документальные классификации. М., «Наука», 1973.

Смирнов И. И. Некоторые вопросы методологии исторического исследования в трудах В. И. Ленина. — В сб.: Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. М.—Л., 1963.

Стрельський В. І. Відбір фактів при історичному дослідженні в світлі ленінської теорії пізнання. — «Український історичний журнал», 1975, № 6.

Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР, К., Изд-во Киев. ун-та, 1968.

Стрельский В. И. Источниковедние истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. — 1917 г. М., Соцэкгиз, 1962.

Стрельський В. І. Класовий аналіз джерел — основна вимога історичної науки. — «Український історичний журнал», 1975, № 12.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, т. 1. М., Соцэкгиз, 1962.

Устинов В. А. Применение вычислительных машин в исторической науке. М., «Мысль», 1964.

Устинов В. А., Фелингер А. Ф. Историко-социальные исследования, ЭВМ и математика. М., «Мысль», 1973.

Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения. — В кн.: Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., «Наука», 1969.

Яцунский В. К. Проблемы научного исследования в работах В. И. Ленина по социально-экономической истории. — «История СССР» 1960, № 2.

Яцунский В. К. К вопросу о классификации письменных источников в курсе источниковедения истории СССР. — «Труды Московского государственного историко-архивного института», т. 11. М., 1958.

Яхот О. О единстве количественного и качественного анализа социальных процессов. — «Коммунист», 1970, № 11.

Література до параграфа 6

Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., «Радянська школа», 1969.

Дружинин Н. М. Воспоминания и мысли историка. М., «Наука», 1967.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., «Наукова думка», 1970.

Жуков Е. М. Основные итоги и задачи исторических исследований в свете решений XXV съезда КПСС. — «Вопросы истории», 1976, № 4.

Историческая наука и некоторые проблемы современности. Статьи и обсуждения. М., «Наука», 1969.

В. И. Ленин и историческая наука. М., «Наука», 1968.

В. И. Ленин и проблемы истории. М., «Наука», 1970.

Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., «Наукова думка», 1969.

Методологические проблемы историко-партийной науки. К., «Вища школа», 1976.

Минц И. И., Нечкина М. В., Черепнин Л. В. Задачи советской исторической науки на современном этапе ее развития. — «История СССР», 1973, № 5.

Найденов М. Е. В. И. Ленин и отечественная история. — «История СССР», 1965, № 2.

Нарочницкий А. Л., Буганов В. И., Шерстобитов В. П. XXV съезд КПСС и задачи изучения отечественной истории. — «История СССР», 1976, № 2.

Носов А. П. Ленинские принципы воспитания кадров историков-марксистов. — «Вопросы методологии исторической науки», т. 25. М., 1967.

Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории. — «Вопросы истории», 1963, № 1.

Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. Зб. статей. К., «Наукова думка», 1973.

Трапезников С. Советская историческая наука и перспективы ее развития. — «Коммунист», 1973, № 11.

Федосеев П. Актуальные проблемы общественных наук. — «Коммунист», 1975, № 5.

Черепнин Л. В. История и современность в работах В. И. Ленина послеоктябрьского периода. — «История СССР», 1963, № 2.

ЗМІСТ

Від автора 3

1. Предмет історичної науки 4

2. Соціальні функції історичної науки 19

3. Марксизм-ленінізм — теоретична основа історії як науки . 29

4. Партійність в історичній науці. Ленінський принцип історизму 67

5. Методика історичного дослідження 85

6. Досягнення радянської історичної науки на сучасному етапі комуністичного будівництва 114

Список використаної літератури 126

Леонид Герасимович Мельник

**ПРЕДМЕТ
И МЕТОДОЛОГИЯ
ИСТОРИЧЕСКОЙ
НАУКИ**

(на украинском языке)

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебного пособия для студентов исторических факультетов университетов

Киев, Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *З. В. Олійник*
Обкладинка художника *О. І. Влязла*
Художній редактор *М. М. Панасюк*
Технічний редактор *М. С. Чабан*
Коректори *С. І. Сокіл, Н. А. Тітієвська*

Інформ. бланк № 3381.

Здано до набору 12. 04. 1977 р. Підписано до друку 9. 06. 1977 р. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 3. 7,14 умовн. друк. арк. 7,52 обл.-вид. арк. Тираж 3000 прим. Видавн. № 2788. БФ 08300. Зам. № 754. Ціна 27 коп.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Білоцерківська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, вул. К. Маркса, 4.

У Головному видавництві видавничого об'єднання «Вища школа» для студентів історичних факультетів вузів готується до випуску в 1979 році навчальний посібник:

Бродський Р. М., Енольський З. А. **Нова історія країн Азії та Африки.** Мова українська, 15 арк. 25 000 прим., 71 к.

У посібнику висвітлено історію країн Азії та Африки в XVII—XIX ст., показано своєрідність їх економічного і політичного розвитку. Велику увагу приділено викриттю реакційних буржуазних «теорій» про «цивілізаторську місію» європейських держав у країнах Азії та Африки.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Замовлення на книги видавництва надсилайте в книгарні місцевих книготоргів, облспоживспілок, а також у магазини «Книга — поштою».

27 коп.